
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Cyrille de Jérusalem Catéchèses Mystagogiques. Introduction, texte critique et notes de *Auguste Piédagnel* de l'Oratoire. Traduction de *Pierre Paris*, P.S.S., Paris 1988, σ. 224. (Sources Chrétiennes 126 bis).

Ἰπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων (περ. 313-387 μ.Χ.) φέρεται ἓνα σημαντικό ἔργο τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς γραμματείας, τιτλοφορούμενο *Κατηχήσεις*. Πρόκειται γιὰ σειρά ἀπὸ 24 ὁμιλίες, ποὺ ἐκφωνήθηκαν, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς ἐβδομάδας τοῦ Πάσχα τοῦ ἔτους 348 ἢ 350. Σκοπὸς τοῦ Κυρίλλου ἦταν νὰ εἰσαγάγει τοὺς κατηχουμένους στὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ νὰ δώσει στοὺς νεοφωτίστους μιὰ σύντομη, ἐναργὴ καὶ εὐληπτὴ ἐρμηνεῖα τῆς μυστηριακῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, ἰδιαιτέρως τῶν μυστηρίων τοῦ βαπτίσματος, τοῦ χρίσματος καὶ τῆς θείας εὐχαριστίας.

Οἱ Κατηχήσεις χωρίζονται σὲ τρεῖς ἐνότητες: μία Προκατήχηση, 18 Κατηχήσεις (διδασκαλίες πρὸς τοὺς κατηχουμένους) καὶ 5 Μυσταγωγικὲς Κατηχήσεις, πρὸς τοὺς νεοφωτίστους. Οἱ τελευταῖες αὐτὲς ἀποτελοῦν τὸ θέμα τοῦ ὑπὸ κρίση βιβλίου.

Ὁ πατὴρ Auguste Piédagnel de l'Oratoire μᾶς ἔδωσε τὴν πρώτη κριτικὴ ἔκδοση τῶν Μυσταγωγικῶν Κατηχέσεων τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων τὸ 1966, στὴ γνωστὴ σειρά τῶν Sources Chrétiennes (ἀρ. 126). Ἡ παρούσα ἔκδοση εἶναι ἡ δεύτερη, μὲ σημαντικὲς βελτιώσεις καὶ ἐπαυξήσεις, κυρίως στὴν εἰσαγωγὴ καὶ τοὺς πίνακες, ποὺ συμπληρώνουν τὸ ἔργο.

Ἡ διάρθρωση τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Μετὰ τὸν Πρόλογο (σ. 7-8) ἀκολουθεῖ ἡ Εἰσαγωγὴ (σ. 9-78), ποὺ διαιρεῖται σὲ τρία κεφάλαια. Στὸ πρῶτο (σ. 9-17) ἐκτίθενται συνοπτικὰ τὰ βιογραφικὰ καὶ τὰ γραμματολογικὰ τοῦ Κυρίλλου, παρουσιάζεται ἡ δράση του, κυρίως κατὰ τὴν περίοδο τῆς ταραχῶδους πατριαρχείας του (350-387), καὶ ἀκολουθεῖ ὡς δεύτερο τμῆμα τοῦ κεφαλαίου συνοπτικὴ ἀναφορὰ στὰ συγγράμματα τοῦ Κυρίλλου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Κατηχήσεις, ποὺ εἶναι ἔργο εὐρύτερου ἐνδιαφέροντος καὶ χαρακτηρίζεται ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς πολυτιμότερους θησαυροὺς τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς γραμματείας, ὁ συγγραφέας ἀναφέρει δύο ἀκόμη ἔργα του, μιὰ ὁμιλία *Εἰς τὸν Παραλυτικὸν τοῦ Εὐαγγελίου* καὶ μιὰ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Κωνστάντιο. Σημειώνει ἀκόμη τὴν ὑπαρξὴ ἀποσπασμάτων τριῶν ἄλλων ὁμιλιῶν, ποὺ θεωροῦνται, γενικὰ, νόθα ἔργα τοῦ Κυρίλλου.

Εἶναι ἐντούτοις γνωστὸ ὅτι σὲ διάφορες ἀνατολικὲς γλῶσσες (κοπτικὴ, γεωργιανὴ, ἀραβικὴ, ἀρμενικὴ κ.ἄ.) σώθηκαν ἀποσπασματικῶς διάφορες ὁμιλίες, ποὺ φέρονται ἐπίσης μετὰξὺ τῶν ἔργων τοῦ Κυρίλλου. Ὁ συγγραφέας παραλεί-

πει να αναφέρει τὰ ἔργα αὐτά, τῶν ὁποίων πλήρη κατάλογο μετὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία παρέχει ὁ M. Geerard, *Clavis Patrum Graecorum*, II, Brepols-Turnhout 1974, σ. 289-295 (ἀρ. 3585-3618).

Σημαντικότερο εἶναι τὸ δεύτερο κεφάλαιο τῆς Εἰσαγωγῆς (σ. 18-40), ὅπου ἐξετάζεται τὸ μέγα πρόβλημα τῆς πατρότητος τῶν Κατηχήσεων. "Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ Κατηχήσεις δὲν παραδόθηκαν ἐξαρχῆς ὡς συγκροτημένο καὶ λογοτεχνικῶς διαμορφωμένο κείμενο. Καταγράφηκαν ἀπὸ ταχυγράφους κατὰ τὴ διάρκειαν τῶν ἐκφωνήσεων τους καὶ ὑπέστησαν ἀργότερα λογοτεχνικὴ ἐπεξεργασία. Τὸ γεγονός αὐτὸ δημιούργησε συγχύσεις στὴ χειρόγραφη παράδοση, μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ ἐκφράζονται ἀκόμη καὶ σήμερα ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν πατρότητά τους. "Ἦδη ἀπὸ τὸ 1574 ὁ προτεστάντης Josias Simler στηριζόμενος στὴν ἐνδειξὴ τοῦ κώδικα Vindobonensis Theol. gr. 9734, φ. 2, 'Ἰωάννου ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων κατηχήσεις φωτιζομένων ἡ' καὶ μυσταγωγίαι πέντε, ἀμφισβήτησε τὴν πατρότητα τῶν Κατηχήσεων καὶ τὴν ἀπέδωσε στὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Ἰωάννη Β', διάδοχο τοῦ Κυρίλλου (387-417). "Ἐκτοτε καὶ ὡς σήμερα τὸ θέμα παραμένει ἀνοικτό, καθὼς δὲν ὑπάρχει πειστικὴ ἀπόδειξις ὑπὲρ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἀπόψεως.

Ὁ συγγρ. ἐκθέτει μετὰ σαφήνεια ὅλη τὴ σχετικὴ μετὰ τὸ πρόβλημα τοῦτο φιλολογία, ἐξετάζοντας χωριστὰ καὶ συστηματικὰ τὴν ἐνστάσιν καὶ τὴν προτάσιν ὑπὲρ τοῦ Κυρίλλου, μετὰ βάση τὴν χειρόγραφη παράδοση, τὴν φιλολογικὴν κριτικὴν καὶ τὴν λειτουργικὴν παράδοση τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Τὸ κεφάλαιο τοῦτο παρέχει τὴν ὡς τὸ 1965 κατάστασιν τῆς ἔρευνας. Ἐπειδὴ ὅμως κατὰ τὴν τελευταία εἰκοσαετία τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητος τῶν Κατηχήσεων ἐπανῆλθε καὶ ἀπασχόλησε πολλοὺς καὶ εἰδικοὺς πατρολόγους καὶ φιλολόγους, ὁ συγγρ. προσθέτει στὸ τέλος τοῦ βιβλίου ἕνα ἐπίμετρο (Appendix I, σ. 177-187), ὅπου παρέχει πληροφορίες καὶ κρίσεις γιὰ τὴν κατάστασιν τῆς ἔρευνας ἀπὸ τὸ 1966 (ἔτος τῆς πρώτης ἐκδόσεως) ὡς σήμερα. Ἀκολουθώντας τὴν γνώμην τοῦ διάσημου πατρολόγου J. Quasten, θεωρεῖ περισσότερο πιθανὴ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ὀριστικοῦ κειμένου τῶν Κατηχήσεων στὸν πατριάρχη Ἰωάννη Β', ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ ἐπεξεργάστηκε καὶ νὰ διαμόρφωσε τὸ ἀρχικὸ κείμενο, ὅπως τοῦτο παραδόθηκε ἀπὸ τοὺς ταχυγράφους ἀκροατὰς τοῦ πρώτου διδάξαντος Κυρίλλου. Ἐξηγεῖ ἐντούτοις ὅτι ἀποφάσισε νὰ διατηρήσῃ τὸν ἴδιον τίτλον καὶ νὰ προσγράψῃ τὴν Κατηχήσιν στὸν Κύριλλον, γιὰ νὰ μὴν ἀλλοιώσῃ τὴν ὡς τώρα σχετικὴν παράδοσιν.

Τὸ τρίτον κεφάλαιον (σ. 41-65) ἀναφέρεται στὴν χειρόγραφη παράδοσιν καὶ στὴν ἐκδόσιν τῶν Μυσταγωγικῶν Κατηχήσεων, ἀπὸ τὴν editio princeps τοῦ Johannes Grodécus (Βιέννη 1560) ὡς σήμερα. Περιγράφει ἐπίσης τὰ χειρόγραφα στὰ ὁποῖα στηρίζεται τὴν ἐκδόσιν του, ἀρχαιότερον τῶν ὁποίων εἶναι ὁ κώδικας Monacensis gr. 394 (10ος αἰ.). Καταρτίζει τὸ στέμμα τῶν κωδικῶν (σ. 58-59) καὶ ἐκθέτει τὴν βασικὴν ἀρχὴν ποὺ ἀκολουθεῖ στὴν ἐκδόσιν του.

Ἡ Εἰσαγωγή συμπληρώνεται μετὰ τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα: (α) Σημείωσις γιὰ τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν. Ὁ συγγρ. ἐπέλεξε τὴν πράγματι ὡραία μετάφρασιν τοῦ Pierre Paris (Coutances 1930), ποὺ τὴν ἐπαινεῖ γιὰ τὴν ἀριότητα, τὴν σαφήνεια

και την κομψότητά της. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ μεταφραστὴς εἶχε ὑπόψη του τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τῆς ἔκδοσης τοῦ G. Rauschen (*Florilegium Patristicum*, Bonn 1909, fasc. VII. Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima, σ. 29-73), ὁ A. Riédagnel δηλώνει ὅτι προσαρμόζει τὴ μετάφραση στὸ δικό του κριτικὸ κείμενο, ἐπιφέροντας ὀρισμένες, ὄχι οὐσιώδεις, μεταβολές. Γιὰ τὴν καλύτερη ἀπόδοση ὀρισμένων ὄρων καὶ ἐκφράσεων δανείστηκε ἐπίσης στοιχεῖα ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ M. J. Bouvet (Namur 1962). (β) Σύγκριση τῶν Μυσταγωγικῶν Κατηχήσεων τοῦ Κυρίλλου μὲ ἀνάλογα κείμενα τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς γραμματείας καὶ κυρίως μὲ τὰ *De Sacramentis* καὶ *De Mysteriis* τοῦ Ἀμβροσίου Μεδιολάνων. (γ) Βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Ἰωάννη Β΄ (387-417), στὸν ὁποῖο καὶ ἀποδίδονται οἱ Μυσταγωγικὲς Κατηχήσεις.

Ἀκολουθεῖ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο, μὲ κριτικὸ ὑπόμνημα, testimonia, ὑποσελίδες ἐρμηνευτικὲς σημειώσεις καὶ παρασελίδια γαλλικὴ μετάφραση, κατὰ τὸ γαλλικὸ σύστημα ἔκδοσης ἀρχαίων κειμένων.

Ἡ ἔκδοση εἶναι σαφῶς πληρέστερη ἀπὸ τὶς προηγούμενες, ἀλλὰ δὲν εἶναι, δυστυχῶς, ἄψογη. Ἴδου μερικὲς παρατηρήσεις:

(α) Δὲν τηροῦνται πιστὰ οἱ κανόνες τοῦ ἑλληνικοῦ συλλαβισμοῦ. Ἔτσι γράφεται: *διδασ-καλῖαι* ἀντὶ *διδασ-καλίαι* (σ. 104, II, 1, 1), *πρεσ-βυτέροις* ἀντὶ *πρε-σβυτέροις* (σ. 146, V 2,2), *θυσιασ-τήριον* ἀντὶ *θυσια-στήριον* (σ. 148, V 3,8), *παρεσ-τηκότα* ἀντὶ *παρε-στηκότα* (σ. 154, V 6,7), *πειρασ-μοῖς*, ἀντὶ *πειρα-σμοῖς* (σ. 164, V 17,4), *καταβαπτισ-θείς*, ἀντὶ *καταβαπτισ-θείς* (σ. 166, V 17,12), *εὐχαρισ-τοῦντος*, ἀντὶ *εὐχαρι-στοῦντος* (σ. 166, V 17,17).

(β) Παρατονισμοὶ καὶ ἀνορθογραφίες: *ταυτὰς* ἀντὶ *ταύτας* (σ. 14, σημ. 3), *ἧς* ἀντὶ *ἧς* (σ. 92, I, 6,3), *οικεῖου*, ἀντὶ *οικείου* (σ. 96, I, 8,2), *τύγχανον* ἀντὶ *τυγχάνον* (σ. 108, II, 3,7), *μεταλάβων*, ἀντὶ *μεταλαβών* (σ. 136, IV 3,4), *ιλάρυνου* ἀντὶ *ιλάρυνον* (σ. 144, IV 9,8), *ἐξῆς* ἀντὶ *ἐξῆς* (σ. 146, τίτλος), *γῆς* ἀντὶ *γῆς* (σ. 152, V 6,1), *Τριάς* ἀντὶ *Τριάς* (σ. 221, index).

(γ) Τὸ ἐν *θαλάσση ἐρυθρᾷ* (σ. 86, I 2,14) πρέπει ἀσφαλῶς νὰ γραφεῖ: ἐν θ. Ἐρυθρᾷ (τοπωνύμιον).

(δ) Στὴ σ. 92 (κεφ. I 6,2) ὁ ἐκδότης γράφει: *πομπὴ δὲ διαβόλου θεατρομανίας καὶ ἵπποδρομίας καὶ κυνηγεσίας*. Μολονότι ἡ λ. *κυνηγεσία* (ἡ) εἶναι ὑπαρκτή, ἡ ἐκφορά σὲ πληθυντικὸ ἀριθμὸ τῶν προηγούμενων ὄρων ἐπιβάλλει τὴ γραφὴν *κυνηγέσια* (τά).

Οἱ παρατηρήσεις αὐτές, ποὺ ἐρμηνεύονται μάλλον ὡς τυπογραφικὰ ἀβλεπτήματα, δὲν μειώνουν καθόλου τὴν ἀξία τῆς ἔκδοσης. Ὁ ἐκδότης ὄχι μόνον κατόρθωσε νὰ μᾶς δώσει ἓνα νέο κριτικὸ κείμενο, αἰσθητὰ βελτιωμένο σὲ σχέση μὲ τὶς προηγούμενες ἐκδόσεις, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐμπεριστατωμένη εἰσαγωγὴ, τὴ γαλλικὴ μετάφραση καὶ τὶς ἐρμηνευτικὲς σημειώσεις κατέστησε ἓνα σημαντικὸ κείμενο τῆς ἀρχαίας Ἑκκλησίας προσιτὸ στὴ διεθνή ἐπιστημονικὴ κοινότητα. Οἱ ἀναλυτικοὶ πίνακες ποὺ συμπληρώνουν τὴν ἔκδοση εὐκολύνουν τὴ μελέτη καὶ τὴ χρῆση του.

P. Sotiroudis, Untersuchungen zum Geschichtswerk des Johannes von Antiocheia, Θεσσαλονίκη 1989, XVI, 226 S. ('Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. 'Επιστημονική 'Επετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Παράρτημα 67).

Bei dieser Arbeit handelt es sich um eine im Sommersemester 1986 vom Fachbereich für Geschichtswissenschaft der Universität Hamburg angenommene Dissertation; sie stand unter der Betreuung des Doktorvaters Prof. Dr. A. Kambylis. Für den Druck wurde sie revidiert und auf den neuesten wissenschaftlichen Stand gebracht. Eingangs bringt S. ein Abkürzungs-, Editions- und Literaturverzeichnis. Der umfangreiche erste Teil (S. 3-153) ist überschrieben «Das Werk und sein Autor». Hierin werden zuerst die Texte untersucht, die verdächtig sind, Fragmente des Johannes Antiochenus zu überliefern, also die entsprechenden Auszüge des Byzantinischen Kaisers Konstantinos VII Porphyrogenetos sowie die, welche nach dem Herausgeber, dem Philologen Salmasius, benannt worden sind; die Partien, welche Sp. Lambros aus dem Cod. 812 von Iviron mitgeteilt hat; die von A. Mai publizierten historischen Auszüge des Maximus Planudes; Pseudo-Symeon im cod. Paris. gr. 1712 (über den in hervorragender Art A. Markopoulos in seiner Dissertation von 1978 gehandelt hat); die Exzerpte im cod. Paris. gr. 1630; die Hypothese zur Odyssee; die für den trojanischen Krieg ganz auf Diktys (doch wohl über Malalas) aufbauenden Wiener Troica; die Tradierung des Johannes Antiochenus in der Suda u. dgl. mehr.

Schon 1887 hatte U. Ph. Boissevain einen Teil der Salmasianischen Fragmente aus dem Werk des Johannes Antiochenus ausgeschieden; den entscheidenden Fortschritt brachte 1888 G. Sotiriadis mit einer heute noch lesenswerten Untersuchung. Er sprach das Gros der Salmasianischen Fragmente (alles bis auf Fragm. 1 Müller) dem Antiochener ab und betonte die Nähe von Fragment 3-39 M zu Malalas. Auf Grund weiterführender selbständiger hsslicher Untersuchungen kann Sotiroudis die Ergebnisse von Sotiriadis in diesem Punkte völlig einleuchtend bestätigen. Man wird Sotiroudis auch darin beistimmen, daß im Cod. Iviron 812 Teile des Werkes des Johannes Antiochenus (aus Buch 3-5) enthalten sind. Die Excerpta Planudea, Fragm. 5-44 enthalten weit überwiegend Texte aus unserem Autor; Sotiroudis bestätigt hier Untersuchungen von S. Kugéas. Auch im Pseudo-Symeon findet sich Johannes Antiochenus, der Verf. bestätigt und vertieft hierin Erkenntnisse von A. Markopoulos von 1978. Man wird Sotiroudis auch hierin beipflichten, daß nur ca 5 Fragmente aus den Exzerpten des Cod. Paris. gr. 1630 johanneisch sind. Auch ist richtig, daß die Hypothese zur Odyssee und die Wiener Troica für eine Edition des Autors ausscheiden. Besonders wichtig und ertragreich sind die Untersuchungen von Sotiroudis über die Konstantinischen Fragmente und die Suda. Besonders bei letzterer kommt er über die Editorin A. Adler weit hinaus (was kein Vorwurf ist; sie konnte bei der Edition des großen Werkes nicht den Quellen jeder einzelnen Glosse nachgehen). Er unterscheidet gültig zwischen johanneischen, nicht johanneischen Glossen, Zweifelsfällen, Falschzuschreibungen,

unidentifizierten Glossen, solchen, die möglicherweise doch johanneisch sind. Jedenfalls kommt es zu einem Neuertrag an Suda-Glossen, die in des Verfassers geplante Neuauflage des Johannes Antiochenus eingehen werden, und dies vollkommen zu Recht. Was aus den Müllerschen Fragmenten zu streichen ist, ist S. 51 zusammengestellt: FHG IV, 9, 14, 21, 23, 25, 72a, 79a, 80f., 90, Teil 1. 217-219. FHG V 217a-217b. 218b-218f. Über die Excerpta Salmasiana (außer 1M) und die Bruchstücke aus dem Cod. Paris. gr. 1630 (außer 11, § 3, § 5.15 § 3. § 5.17) wurde oben gesprochen.

1871 hat A. Köcher in einer Bonner Dissertation u. a. über die Quellen unseres Autors gehandelt. Sotiroudis überholt diese Ansätze und legte recht einfühlsame Interpretationen einzelner Stücke vor. Auf Herodian gehen zurück Fr. 119-122 § 6. 123-126. 128-133. 135-146 M. — Mit Dio Cassius stehen in Verbindung Fr. 75. 79. 82. 84-86. 88-89. 91. 104. 110. 118, dazu kommen 90. 97. 100. 105. 107. 112 M. — Von Plutarch hängen ab Teile des Iviron Fragments sowie Fr. 32. 67-68. 71. 72 § 17. 77 M. Exc. Plan. 44. — Eutrop hat (wohl über die Übersetzung des Kapiton) als Vorlage gedient bei Iviron-Fragment 13, 13-Ende. Fr. 37. 43. 45. 46. 48. 49. 51. 52. 57. 60. 64. 67. 69. 70. 72. 74. 76. 79b. 82. 90. 93-95. 97-99. 102. 106. 107. 113. 115. 147. 148. 150. 152 § 1. 155. 156. 164-166. 168-170. 172-175 § 2. 180. 181 M. — Sokrates hat als Vorlage gedient für Fr. 175 § 1. 179. 182. 184-186 § 1. 3. 189. 190. 193. 195 M. — Zosimus wurde benützt in Fr. 152 § 2. 3. 153. 154, 157. 158 § 2. 160. 162. 163. 186 § 2 M. — Mit Eunapios werden in Verbindung gebracht Fr. 181. 187. 188. 190, mit Priskos Fr. 194. 198. 199. 201. 202-209 M. — Sextus Julius Africanus ist bestimmend für Fr. 1 M (aus den Fragmenta Salmasiana, s. o.) — Auch Kandidos (Fr. 210-214), Dexippos sind als Quellen des Johannes Antiochenus anzusetzen. — Man sieht, es bleibt wenig übrig, das undefiniert ist.

Sehr kurz, aber von größter Tragweite sind die Ausführungen Sotiroudis' zur Person des Johannes Antiochenus (S. 148-153); die Gelehrten der Vergangenheit und der Gegenwart haben bekanntlich hierüber höchst kontrovers geurteilt. Um nur besonders einflußreiche Namen zu benennen: I. Karagiannopoulos hielt es immerhin für möglich daß er im 7. Jh. lebte; H. Hunger läßt sein Werk bis zur Thronbesteigung des Herakleios (610) reichen. Sotiroudis glaubt an eine Abfassung der Historiographie des Antiocheners zwischen 520 und 530. Damit kann dieser nicht identisch sein mit dem antiochenischen Bischof Johannes aus dem letzten Viertel des 5. Jhs., aber auch nicht mit dem monophysitischen Patriarchen der Stadt am Orontes Johannes (629/30-648). Der Verfasser favorisiert die Ansicht von Sotiriadis, Johannes Antiochenus und der bei Euagrius angegebene Johannes Rhetor (der unter keinen Umständen mit Malalas identisch gesetzt werden kann), seien ein und dieselbe Person. Dies muß natürlich Hypothese bleiben (freilich ist sie nicht so unwahrscheinlich: Johannes Rhetor schloß seine Historiographie 526 ab). Sotiroudis liegt hier ganz auf der Linie von Sotiriadis. Und ich glaube zu Recht. Die Salmasianischen Fragmente sind stilistisch eben nicht mit dem in Einklang zu bringen, was wir nachweislich von dem Antiochener an Texten

besitzen. Diese Texte sind stilistisch doch auf einem sehr hohen Niveau, auf einem Niveau, das man lieber einem Autor zutraut, der in den frühen Jahren der Regierungszeit des Justinian verstarb, als einem, der in die Zeit des Herakleios hineinreichte.

Insoferne möchte ich meinen, daß die beiden genannten griechischen Autoren die richtige Auffassung vortragen. Wir werden uns daran gewöhnen müssen, den Antiochener um hundert Jahre vorzudatieren. Es ist völlig ausgeschlossen, daß dieser den Malalas als Quelle benützt hätte, er wäre ihm wahrscheinlich stilistisch und mentalitätsmäßig zu tiefstehend gewesen. Ganz abgesehen davon, daß Malalas eben der etwas Jüngere war.

In Teil 2 (S. 155-218) behandelt Sotiroudis die handschriftliche Überlieferung des Antiochener, er bietet also gewissermaßen die Präfatio der geplanten Edition. Wir können uns kurz fassen: Das erarbeitete Stemma stellt eine saubere Lösung des Problems dar: Die direkte Überlieferung, Pseudo-Symeon, das eine Salmasianische Fragment, die Konstantinischen Fragmente gehen jeweils über einen Hyparchetypus auf das Original zurück.

In einem sehr wichtigen Punkt geht der Verfasser über die Aufgaben einer Präfatio hinaus, er bringt, wo nötig, kompetente Handschriftenkatalogisate. So beschreibt er neu den codex Athous, Iviron 812; codex Touronensis (Peirescianus) C 980; codex Scorialensis Ω I 11; codex Paris. gr. 1166; codex Paris. gr. 1763; codex Neapolitanus gr. 166; codex Paris. gr. 3026; codex Neapolitanus gr. 165; codex Paris. gr. 1409; dazu liefert er weitere Kurzbeschreibungen.

Um zum Schlusse zu kommen: Sotiroudis hat eine methodisch saubere, ertragreiche Untersuchung vorgelegt. Er hat gesundes Urteil, Wagemut zu Hypothesen (die aber gut gesichert erscheinen) und Gründlichkeit der Arbeit erwiesen. Der sachliche Ton bei Kontroversen erfreut. Es wurde gründlich Korrektur gelesen —die Fehler sind verhältnismäßig wenige—, wofür wahrscheinlich die, wenn ich nicht irre, ungenannte griechische Druckerei gute Voraussetzungen geboten hat.

Würzburg

H. THURN

Warren Treadgold, The Byzantine Revival, 780-842, Stanford California 1988, σ. 504.

Ο Αμερικανός Βυζαντινολόγος Warren Treadgold, που διδάσκει στο Διεθνές Πανεπιστήμιο της Florida, είναι γνωστός από πολλά επιστημονικά άρθρα του, κυρίως όμως από τη διδακτορική του διατριβή για τη Βιβλιοθήκη του Φωτίου¹ και από ένα δεύτερο βιβλίο για τη δημόσια οικονομία του Βυζαντίου κατά τον

1. *The Nature of the Bibliotheca of Photius*, Washington 1980.

όγδοο και ένατο αιώνα². Ολόκληρο σχεδόν το έργο του είναι αφιερωμένο στην χρονική περίοδο την οποία καλύπτει και το κρινόμενο βιβλίο. Είναι λοιπόν προφανές ότι είναι κατεξοχήν ειδικός της περιόδου αυτής της δεύτερης εικονομαχίας.

Ο κ. Treadgold όμως δεν μελετά την εικονομαχία. Στο προηγούμενο βιβλίο του για τη δημόσια οικονομία, βασιζόμενος σε αραβικές πηγές, τις οποίες συνδύασε με πληροφορίες βυζαντινών κειμένων, αποπειράθηκε να εκτιμήσει τον κρατικό προϋπολογισμό του Βυζαντίου κατά τα τελευταία χρόνια της δυναστείας των Ισαύρων (πριν από το 802) και επί των διαδόχων του Θεοφίλου (842 κ.ε.). Οι εκτιμήσεις, των οποίων η ακρίβεια είναι συζητήσιμη, έδειξαν ότι ο βυζαντινός προϋπολογισμός θα πρέπει να διπλασιάσθηκε κατά τη διάρκεια του μισού αιώνα που χωρίζει τις δύο χρονολογίες. Αν οι υπολογισμοί αυτοί είναι σωστοί, η μέχρι τότε χεμαζόμενη αυτοκρατορία θα πρέπει αναμφισβήτητα να γνώρισε μια φάση αναβίωσης και η διαπίστωση αυτή αποκτά πρόσθετο βάρος, αν σκεφθεί κανείς ότι το 842 είναι η παραμονή της μεγάλης αντεπίθεσης που θα οδηγήσει στη λεγόμενη βυζαντινή εποποιία του 10ου αιώνα και την εδαφική επέκταση της αυτοκρατορίας σε βάρος όλων των γειτόνων της³.

Αυτή η πορεία της αναβίωσης που άρχισε, σύμφωνα με τον συγγραφέα, στο τέλος της βασιλείας του Λέοντα Δ' του Χάζαρου (780) και που είχε συμπληρωθεί την εποχή του θανάτου του Θεοφίλου (842) γίνεται τώρα αντικείμενο αναλυτικής μελέτης στο κρινόμενο βιβλίο⁴. Στο πρώτο κεφάλαιο περιγράφεται η κατάσταση της αυτοκρατορίας το 780: τα εδάφη, η διοίκηση, ο στρατός, η οικονομία, η κοινωνία, η κουλτούρα και οι προοπτικές. Ακολουθούν τέσσερα κεφάλαια στα οποία εκτίθενται τα ιστορικά γεγονότα με χρονολογική σειρά: το νέο καθεστώς που επέβαλε η Ειρήνη η Αθηναία (780-802), οι μεταρρυθμίσεις του Νικηφόρου Α' του από γενικών και των άμεσων διαδόχων του (802-813), οι αγώνες των αυτοκρατόρων Λέοντος Ε' και Μιχαήλ Β' (813-829), και οι φιλοδοξίες του Θεοφίλου (829-842). Στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο περιγράφεται η κατάσταση της αυτοκρατορίας το 842 και εκτίθενται οι λόγοι που, σύμφωνα με τον συγγραφέα, προκάλεσαν την αναβίωση: η δημογραφική αύξηση, η παρακμή του χαλιφάτου, η βελτίωση της οργάνωσης του στρατού και της διοίκησης και η παρουσία ικανών ηγετών, με πίστη στην αυτοκρατορία και στα πεπραγμένα της. Ακολουθούν ένα σημείωμα για τις πηγές, οι υποσημειώσεις (που βρίσκονται δυστυχώς μαζεμένες στο τέλος και όχι σε κάθε σελίδα) ένα χρήσιμο γλωσσάριο τεχνικών όρων, λεπτομερής βιβλιογραφία και ένα καλό ευρετήριο.

2. *The Byzantine State Finances in the Eighth and Ninth Centuries*, New York 1982.

3. Συμπεριλαμβανομένου και του χαλιφάτου, το οποίο, κατά τον Treadgold, είχε πάντοτε πολύ μεγαλύτερες δυνάμεις από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία.

4. Ο συγγραφέας έχει ήδη διατυπώσει μερικές βασικές απόψεις του στο άρθρο *The Revival of Byzantine Learning and the Revival of the Byzantine State*, *American Historical Review* 84 (1979) 1245-1266.

Το βιβλίο είναι καλογραμμένο, με χιούμορ, και διαβάζεται ευχάριστα από ειδικούς και μη ειδικούς, για τους οποίους παρέχονται νομίζω οι αναγκαίες εξηγήσεις. Η αφήγηση είναι λεπτομερής και βασίζεται σε ευρεία έρευνα των πηγών, ελληνικών και αραβικών, λατινικών κτλ. Μολονότι υπάρχουν ακόμη κείμενα που θα μπορούσαν να πλουτίσουν ουσιαστικά τις γνώσεις μας για θέματα εσωτερικής ιστορίας (π.χ. πολλά μπορεί κανείς να προσθέσει για τις φορολογικές απαλλαγές που έδωσε η Ειρήνη, αν κοιτάξει εξονυχιστικά την επιστολή που της έγραψε ο Θεόδωρος Στουδίτης⁵), νομίζω πως το κρινόμενο βιβλίο αποτελεί την στερεότερη βάση που υπάρχει για κάθε μελλοντική μελέτη σχετικά με την περίοδο της βυζαντινής αναβίωσης του 9ου αιώνα. Βρίσκει κανείς σ' αυτό και τις πηγές και τη νεότερη βιβλιογραφία, ως το 1986, οπότε αποπερατώθηκε η συγγραφή του⁶.

Μερικές φορές μπορεί κανείς να διαφωνήσει με την προσέγγιση της ιστορίας που επέλεξε ο συγγραφέας: συχνά αποδίδει σημασία σε γεγονότα που άλλοι θα θεωρούσαν ασήμαντα, όπως οι συνωμοσίες του παλατιού ή οι στρατιωτικές επιχειρήσεις. Αντίθετα, δεν αναζητεί πάντα τις βαθύτερες δυνάμεις που κινούν την ιστορία. Συχνά προτιμά να ερμηνεύσει πολιτικές πράξεις με βάση τις προτιμήσεις των εκάστοτε κυβερνώντων (π.χ. σ. 146). Αυτό όμως είναι θέμα προσωπικής επιλογής — και οφείλεται σημαντικά στην πενιχρότητα και απλοϊκότητα των πηγών που διαθέτουμε για την περίοδο. Το ουσιώδες είναι πως χάρη στο βιβλίο του Treadgold η γνώση μας για την περίοδο έχει βελτιωθεί ουσιαστικά και πατά πλέον σε πολύ στερεότερα θεμέλια από αυτά που είχε θέσει ο Bury εδώ και εβδομήντα έξι χρόνια⁷.

Dumbarton Oaks

N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

⁵ Αλ. Γ. Κ. Σαββίδη, *Τὸ Βυζάντιο καὶ οἱ Σελτζούκοι Τούρκοι τὸν ἐνδέκατο αἰώνα*, Β' ἔκδοση, Athens 1988, p. 107.

For centuries, Asia Minor, a region of almost inexhaustible potential, constituted the core of the Byzantine Empire. However, the second half of the XI century witnessed major changes in this area, changes which, in view of their far-reaching consequences, can be said without any exaggeration to have been fatal for Byzantium. The triumphant march of Seljuks forced a shift of the Byzantine state's political and economic centre from Asia Minor to the European provinces. Thus it

5. Migne, *Patrologia Graeca* 99, 932.

6. Για τον λόγο αυτό δεν στάθηκε δυστυχώς δυνατό να χρησιμοποιηθεί το βιβλίο του P. Niavis, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (AD 802-811)*, Αθήνα 1987.

7. J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (802-867)*, London 1912.

happened that the Empire was being pushed back to the somewhat cramped territory of the western parts of the Asia Minor peninsula. Since the Byzantines lacked the strength to resist the Seljuk onslaught, this shift was obviously imposed rather than freely chosen.

The book now before us, penned by A. Savvides, a scholar who is certainly one of the best connoisseurs of the relations between the Islamic and the Byzantine worlds of the XI, XII and XIII centuries, deals with precisely those issues —the interrelationship of the Byzantines and Seljuks in the XI century. This is a second edition, following the one published back in 1980, which is not so common for books of this profile. As the author points out himself in the brief preface, a little too modestly, to our mind, he intended the book for historians —Greek byzantologists, undergraduates of faculties of philosophy, lecturers in high schools and lycées, as well as the wider reading public. However, the comprehensiveness and the unquestionable scientific meticulousness which are the virtue of all works by A. Savvides have again come to the fore, providing much more than was the author's ambition to give. Consciously confined to a relatively small number of pages and thus prevented from going into the minutest detail, the book covers, in a concise, but none the less clear and vivid manner, all the essential aspects of Byzantine relations with Seljuks in the XI century.

In the first of the five chapters this book consists of, the author highlights the appearance of Seljuks in Central Asia and the Middle East, emphasising that we are completely in the dark as to their origin and the land of their ancestors albeit these are two different issues. Only when Seljuk tribes came within the sight of civilisations with a developed historiography did the sources, not only Byzantine, but also Armenian, Syrian, Arab, Persian and even, to some extent, Western, become more specific and begin to give more reliable accounts. These tribes, which adopted Islam in mid-tenth century, owe their name to the legendary religious leader Seljuk who is traditionally believed to have died around 1030. His grandson, Toghrul Beg (1038-1063), together with his brother, Djaghri Beg Daud, forced his way into the provinces of central Persia, clearing the path to the Middle East for many Turkish nomads. The key events in this connection were the toppling of the Ghaznevids state, on the one hand, and the triumphant march into Baghdad, on the other. These great successes brought the Seljuks to the eastern borders of the Byzantine Empire for which the second and the third quarters of the XI century were a period of sudden decline. The second chapter deals with the conflicts between Byzantium and the Seljuks in the said period. Turkish invasions were particularly frequent and menacing while the throne of Constantinople was occupied by Constantine IX Monomachus (1042-1055), and even the bold exploits of Isaac I Comnenus could not improve the unenviable situation on that front. On the contrary, the ruthless plundering of Seljuk invasions was often accompanied by spells of virtual famine among the local Christian population. While the Byzantines were busy fighting debilitating wars against the Patzinaks on the Balkan peninsula, Turkish troops advanced into northern Mesopotamia, northern Syria and, in 1070,

according to the records, reached as far as Phrygia. Thus, their state stretched all the way from the eastern borders of China and India to the north-east of Syria. In the meantime, Toghrul Beg was succeeded by Alp Arslan (1063-1072), son of Djaghri Beg Daud. The third chapter tells of wars fought by Romanus IV Diogenes (1068-1071) against the Seljuks and the decisive battle of Manzikert in 1071, an event which is quite justly taken to be one of the most important landmarks in the thousand years of Byzantium's existence. The brave Byzantine king undertook three campaigns against his dangerous neighbour, the first and second in 1068 and 1069, respectively, while the third one proved a real disaster after which Seljuk conquest of Asia Minor became inevitable. The new emperor, Michael VII Ducas (1071-1078) was unable to turn the tide in Asia Minor, and Seljuks advanced all the way to Bosphoros, arriving at the threshold of Constantinople. It was not long before the Seljuk sultanate of Rum was established in the west of Asia Minor, as described in the fourth chapter. Suleiman I ibn Kutlumush (c. 1077-1086), one of the descendants of the legendary Seljuk, with the support of Malik Shah (1072-1092) who ruled in Baghdad, created in Bithynia one of the mightiest Seljuk sultanates. The new state was reluctantly recognised by Byzantine emperor Nicephorus III Botaniates (1078-1081) and even by great Alexius I Comnenus (1081-1118) who, in the first years of his rule, had to wage strenuous and exhausting wars against the Normans in the European territories of his empire. Relief on the western borders did not come before the last years of the XI century when Alexius I, availing himself of the arrival of the participants of the First Crusade, embarked upon a counter-offensive and managed to recover some of the regions and cities including, in 1097, Nicaea. It was thus that the Byzantine rule was reestablished in most of western Asia Minor. This, however, did not bring about any essential change since most of the peninsula remained beyond Byzantine reach. True, this part of the Byzantine world had yet another upsurge in store. That was in the XIII century, in the times of the Nicaean Empire, and that was the last rise of Asia Minor —one-time heart of Byzantium. The fact nonetheless remains that the Byzantine Empire never really recovered its strength on the territory of Asia Minor after the battle of Manzikert in 1071.

The book is equipped with a list of rulers and a detailed index, and its special value is the list of historical sources relevant to the topic discussed as well as its complete bibliography. Summing up our assessment of this book, it is in order to say that A. Savvides very adeptly and scrupulously reconciled two conflicting objectives: on the one hand to make the work easily understandable and interesting for the wider reading public and satisfy the curiosity of all those who might wish to know more about the relations between the worlds of Islam and Byzantium in the XI century, and on the other not to betray the exacting and high standards of the learned and the expert.

Taxiarchis G. Koliass, Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung. Wien 1988. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, p. 285, 30 plates (Byzantina Vindobonensia, XVII).

After it fell apart in the West, the Roman Empire continued to exist for nearly a thousand years in the form which we now call the Byzantine Empire. For most of that period the empire not only survived but also flourished, and into the thirteenth century it remained a prosperous realm and, in general, the dominant one in the Eastern Mediterranean. Scholars attribute its longevity to various factors. Important among these, if not the most important, was the empire's military capability. While we know a good deal about the strategy and tactics of the Byzantine armies, as well as about their victories and defeats, we know surprisingly little about the actual weapons they fought with. There are several reasons for this. Practically no Byzantine weapons or armor have been preserved to be looked at and studied. Depictions of weapons in artistic media are often stylized or unclear, while literary references to them may be archaic or very generic. The military manuals themselves frequently employ foreign words for them, and their meaning is not always clear. All of this constitutes a rather shaky basis on which to base one's research. Yet, in this book Dr. Koliass has sifted through all of the available evidence from a very wide variety of sources: sculpture, manuscript illuminations, technical handbooks, chronicles, and others. I doubt if he has missed anything. The bibliography is extensive, as are the references in the notes, although I did not see R. Payne-Galway's book on the crossbow.

In his introduction Koliass explains the limitations of his study, and he reminds us that the Byzantine army constantly improved and adapted its weaponry, as well as its tactics, as it faced new enemies. He discusses his sources in some detail, the problems in dealing with them, and his methodology. Essentially, the book consists of two parts, the first of which examines defensive weaponry, that is, body armor, such as chain mail, arm and leg protection, helmets, and shields. The second part is concerned with offensive weapons: swords, knives, axe, clubs, mace, bow and arrow, crossbow, sling. The book does not, for good reasons, attempt to study siege weapons, artillery, or naval warfare. It contains a thorough general index, as well as a very useful one of Greek terms and one of Latin terms. It concludes with some thirty pages of well-selected photographs of statues, reliefs, and especially manuscript illuminations, which portray the weapons discussed in the text. While these are helpful, reconstructive drawings or sketches of the weapons would have been much more helpful in enabling the reader to visualize the objects discussed. Such drawings would have complemented and, in some instances, clarified the author's verbal descriptions. Finally, it must be acknowledged that, as one has come to expect from the Österreichische Akademie der Wissenschaften, the book is clearly printed, carefully proofread, and nicely packaged.

Serious research on Byzantine *realia* is an exceedingly arduous task, and the

scholar attempting it must be aware that his work will be incomplete, and that many questions will remain unanswered. In this study of soldiers' weapons, Kolias has been as thorough as possible, and his book is not easy to criticize. Still, a few points may be noted. It is true that chain mail had the advantage, especially in summer, of allowing air to circulate, but one must remember that the soldier wore thick padding under, and sometimes over, the mail. I believe Kolias is correct in saying that νοβερνίκια in Maurice, *Strategikon*, I, 2, 50, does not make much sense and that something like ἤγουν νευρίκια or γουνοβερνίκια is preferable. Whether the μαγκλάβια (p. 179) were clubs, staffs, or whips is still not clear, and, indeed, the word, as many others, may have meant different things at different times. Kolias devotes some space to crossbows, about which several questions still remain. His insistence (p. 242) that the arrows fired by them were always called «flies», and that they were not, at least at certain periods, also called «mice», does not seem consonant with all the evidence. I think it is more likely that the Byzantine word for crossbow, τζάγγρα, derives from the French *cancre/chancr*e than from the Persian *carh* (p. 249-50). One could argue about a few other matters, but they would be minor ones. This book is a model of investigative research at its best, and it must serve as the basis for any further study on the subject of Byzantine weaponry.

The Catholic University of America,
Washington, D.C.

GEORGE T. DENNIS

Ο Πουολόγος, Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο Ισ-α-β-έ-λ-α-ς Τσ-α-β-α-ρ-ή, Αθήνα 1987. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 411, πίν. 7. (Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη 5).

Αρκετά χρόνια ύστερα από τα πρώτα τέσσερα κείμενα που δημοσιεύτηκαν στη σειρά της Βυζαντινής και Νεοελληνικής Βιβλιοθήκης (*Διήγησις του Αλεξάνδρου*, η λεγόμενη *Ριμάδα*, του David Holton, 1974· Γεωργίου Χορτάτση, *Πανώρια* του Εμμανουήλ Κριαρά, 1975· *Στάθης* της Lidia Martini, 1976· Μαρίνου Φαλιέρου, *Ερωτικά όνειρα* του Arnold van Gemert, 1980) κυκλοφόρησε και ο 5ος τόμος. Ένας από τους λόγους της καθυστέρησης είναι βέβαια και η αλλαγή έδρας της σειράς (από τη Θεσσαλονίκη στην Αθήνα). Ο κυριότερος όμως είναι ο πρόωρος θάνατος του εμπνευστή της BNB, του Λίνου Πολίτη.

Η εκδοτική επιτροπή είχε ορίσει στον πρόλογο του πρώτου τόμου: «Οι εκδόσεις θα είναι αυστηρά κριτικές και φιλολογικές, καμωμένες από δόκιμους φιλόλογους ή και από νεώτερους επιστήμονες υπό την άμεση καθοδήγηση ενός από τα μέλη της Επιτροπής. Κάθε τόμος θα περιλαμβάνει το εκδιδόμενο έργο, κριτικά αποκατεστημένο, αναλυτική εισαγωγή, σημειώσεις, κριτικές ή πραγματολογικές, καθώς και ερμηνευτικό γλωσσάριο και πίνακα ονομάτων και πραγμάτων».

Η έκδοση αυτή της νέας φιλολόγου Ισ. Τσαβαρή αποτελεί επεξεργασία της

διδακτορικής διατριβής της στα Ιωάννινα (1979) με επίπτη τον καθ. Μ. Παπαθωμόπουλο¹. Η συγγρ. πρόσθεσε σ' αυτήν κεφάλαια για τη γλώσσα και το μέτρο. Περιόρισε κάπως την έκταση των κεφαλαίων για τη χειρόγραφη παράδοση, τα γραμματολογικά και μορφολογικά προβλήματα και τις εκδόσεις, ενώ τα σχόλια τα πλούτισε με αρκετές καινούριες, κυρίως ερμηνευτικές, παρατηρήσεις.

Σε σύγκριση με τα πρώτα τέσσερα κείμενα της σειράς, που όλα είναι κάπως μεταγενέστερα ($\pm 1420-1600$), τα προβλήματα εδώ ήταν πολύ μεγαλύτερα. Ο *Πουολόγος* σώζεται σε 7 χειρόγραφα που διαφέρουν πολύ μεταξύ τους. Οι περισσότερες απ' αυτές τις διαφορές θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «φορμουλαϊκές». Αλλά εκτός απ' αυτό, τα χφφ διαφέρουν και ως προς τη σειρά και τον αριθμό των στίχων και επεισοδίων. Τέλος δύο χφφ παραδίδουν το έργο με διαφορετικό τέλος.

Η εκδότρια προτίμησε να εκδώσει το κείμενο με τον παραδοσιακό τρόπο κριτικής έκδοσης κλασικών αρχαίων ελληνικών έργων, δηλ. προσπαθώντας να αποκαταστήσει κριτικά το αρχικό κείμενο του *Πουολόγου* (βλ. παρακάτω). Μόνο το διαφορετικό τέλος των χφφ AZ (στ. 1-133) το παρουσιάζει χώρια (σ. 300-5).

Η εισαγωγή, που είναι εκτενέστατη, περιλαμβάνει, μαζί με τη βιβλιογραφία τις σ. 13-243, η έκδοση τις σ. 245-305, τα σχόλια τις σ. 307-381 και το λεξιλόγιο και οι πίνακες (λέξεων, κυρίων ονομάτων και χειρογράφων) τις σ. 383-421. Η πολύ καλά φροντισμένη και εκτυπωμένη έκδοση πληροί επομένως τις προϋποθέσεις της σειράς της BNB.

Η έκδοση σημαίνει ένα μεγάλο βήμα προς τα εμπρός. Για πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκαν τα επτά γνωστά χφφ. Διαθέτουμε τώρα μια αρκετά εκτενή περιγραφή και αξιολόγησή τους. Έχουμε, στις σ. 113-71, μια καλή πραγμάτευση της ελληνικής και δυτικής παράδοσης της «ζωολογικής» γραμματείας και των φυσιογνωστικών και λαογραφικών στοιχείων για τα πουλιά. Είμαστε πια βέβαιοι για τη γραφή του κάθε χειρογράφου. Διαθέτουμε πλούσια ερμηνευτικά και πραγματολογικά σχόλια στο κείμενο και έχουμε στη διάθεσή μας ένα αξιόπιστο λεξιλόγιο.

Στα αρνητικά γνωρίσματα της έκδοσης θα σημείωνα μια τάση προς την πληρότητα, θα έλεγα τη διόγκωση του βιβλίου (μια στιγμή, μάλιστα, μου πέρασε από το μυαλό η υποψία πως η εκδότρια, παρασυρμένη από το λογοτεχνικό είδος του έργου, σατιρίζει την πρακτική των φιλόλογων):

1. Η εκτενέστατη βιβλιογραφία (σ. 13-34) θα μπορούσε να περιοριστεί στο μισό ή στο ένα τρίτο. Οι περισσότερες βραχυγραφίες των κειμένων, που άλλωστε δεν καταχωρίζονται όλα στην κατηγορία των κειμένων, είναι οι καθιερωμένες, και θα μπορούσαν επομένως να λείψουν. Οι περισσότερες μελέτες αναγράφονται με τον πλήρη τίτλο τόσο στη βιβλιογραφία όσο και στο ίδιο το κείμενο της εισαγωγής.

1. Ισαβέλλας Ον. Τσαβαρή, Συμβολή στη μελέτη του *Πουολόγου*. Διδακτορική διατριβή. Ιωάννινα 1979.

2. Σχεδόν ολόκληρο το κεφάλαιο για τις προηγούμενες εκδόσεις θα μπορούσε να λείπει. Σε είκοσι περίπου σελίδες η συγγρ. παρουσιάζει αναλυτικά τα λάθη των εκδόσεων Wagner, Ζώρα και κυρίως Krawczynski. Τέτοιες παρατηρήσεις δεν έχουν τη θέση τους στην εισαγωγή, αλλά σε μια βιβλιοκρισία ή σε μια χωριστή μελέτη. Για την έκδοση της Krawczynski διαθέτουμε κιόλας την εκτενή βιβλιοκρισία του Λίνου Πολίτη (*Ελληνικά* 19, 1966, 169-80). Εκτός απ' αυτά η ίδια η συγγρ. στα σχόλια επανέρχεται συνεχώς στα ερμηνευτικά και άλλα λάθη των προηγούμενων εκδοτών, και ειδικά της Krawczynski.

3. Το ίδιο το κείμενο έχει ένα πληρέστατο κριτικό υπόμνημα, με όλες τις «λατινικούρες» των εκδόσεων της κλασικής φιλολογικής επιστήμης², που η συγγρ. το συνέταξε θετικά «για λόγους πληρότητας, σαφήνειας και ακρίβειας». Η αντίληψη πως ένα αρνητικό κριτικό υπόμνημα δεν μπορεί να είναι πλήρες, σαφές και ακριβές μου φαίνεται πολύ συζητήσιμη. Γεγονός πάντως είναι πως το θετικό κριτικό υπόμνημα, που συνήθως είναι δυο φορές μεγαλύτερο από το ίδιο το κείμενο, διογκώνει χωρίς λόγο την έκδοση, χωρίς να προσφέρει τίποτε παραπάνω.

Μερικές επιμέρους παρατηρήσεις στα διάφορα κεφάλαια της εισαγωγής:

1. Η «ποσοτική» περιγραφή των χφφ (σ. 39-56), που δίνει το περιεχόμενό τους και διάφορα τεχνικά στοιχεία, είναι σχεδόν πλήρης (εξαιρέση αποτελεί η περιγραφή του Vind. theol. gr. 244, για το περιεχόμενο του οποίου γίνεται παραπομπή στα *Carmina graeca medii aevi* του W. Wagner (Λειψία 1874): έτσι ο μέσος αναγνώστης, που δεν έχει προσιτή αυτή την έκδοση, δεν ξέρει καν ανάμεσα σε ποια έργα και μαζί με ποια άλλα ποιήματα παραδίδεται ο *Πουολόγος*). Η «ποιοτική» όμως περιγραφή (σ. 57-92) δεν χρησιμοποιεί την ήδη υπάρχουσα γνώση της υπευθυνότητας/αξιοπιστίας ενός συγκεκριμένου αντιγραφέα ή χειρογράφου. Δε διαθέτουμε βέβαια ακόμα καμιά ειδική μελέτη που να αξιολογεί τη συμβολή ενός χφ στην παράδοση όλων των κειμένων που περιλαμβάνει (ένα από τα ζητούμενα της νεοελληνικής φιλολογίας). Ορισμένα όμως χφφ (και ορισμένοι αντιγραφείς) έχουν αξιολογηθεί ως προς ένα ή περισσότερα έργα που περιλαμβάνουν. Για τα χφφ E και V, π.χ., ξέρουμε περισσότερα απ' όσα χρησιμοποιούνται εδώ από τη συγγρ.

2. Τα επιχειρήματα για την Κωνσταντινούπολη ως τόπο συγγραφής του έργου (σ. 99-101) είναι πενιχρά. Τα επιχειρήματα για τον «γεωμετρικό τόπο» όλων των λαών που αναφέρονται, την ενημέρωση για τις συνθήκες των Φράγκων, τη σάτιρα εναντίον των Εβραίων, την (αρκετά περιορισμένη άλλωστε) γνώση της ζωής της αυλής, θα μπορούσαν να ισχύσουν όχι μόνο για την Κωνσταντινούπολη, αλλά, π.χ., και για τη Θεσσαλονίκη. Η ερμηνεία της λ. *βρωμοστενίτισσα* ως

2. Ανεξάρτητα από το γενικό θέμα αν πρέπει στις καθαρά επιστημονικές εκδόσεις στον τομέα της νεοελληνικής φιλολογίας να συνεχίσουμε να χρησιμοποιούμε τα λατινικά ως φιλολογική γλώσσα του κριτικού υπομνήματος, το θέμα δεν θα ήταν άσκοπο να τεθεί για μια σειρά όπως η BNB.

«γυναίκα των λαϊκών και φτωχικών οικισμών του Στενού του Βοσπόρου» (σ. 100· υπήρχαν εκεί άραγε λαϊκοί οικισμοί;) δεν είναι η μόνη δυνατή (στα σχόλια η ίδια η συγγρ. δίνει μια άλλη εξίσου καλή ερμηνεία).

Το μόνο επιχείρημα που οδηγεί αποκλειστικά στην Πόλη είναι ο στ. 360: *εμέν στην Πόλιν φέρνουν με, εις το κλωβίν με βάνουν*. Η συγγρ. συμπεραίνει: «το ρήμα φέρνουν σημαίνει «με φέρνουν εδώ στην Πόλη, όπου γίνεται το συμπόσιο και η συνέλευση των πουλιών»· συγχρόνως σημαίνει «εδώ στην Πόλη, όπου βρίσκεται ο ποιητής που γράφει για μας». Το δεύτερο συμπέρασμα το θεωρώ πολύ αμφισβητήσιμο. Ο ποιητής μπορεί κάλλιστα να υποβάλλει ως τόπο συνέλευσης των πουλιών το «βασιλικό» παλάτι, την Κωνσταντινούπολη, χωρίς αυτό να σημαίνει πως ο ίδιος ο ποιητής ζει και γράφει στην Πόλη. Αλλά το επιχείρημα το ίδιο είναι πολύ αδύνατο, γιατί: (α) ο στίχος είναι μέρος ενός χωρίου που βρίσκεται μόνο στα (χειρότερα) χφφ ΕΑΖ· (β) ο στίχος συνδέεται πολύ στενά με το στ. 362, που αποτελεί μια από τις ενδείξεις για μια μεταγενέστερη καταγραφή/διασκευή στη Ρόδο (για το θέμα αυτό βλ. παρακάτω).

3. Στην ενότητα για το χρόνο συγγραφής (σ. 102-12) η συγγρ. παρουσιάζει στην αρχή όλα τα λάθη των προηγούμενων μελετητών και συμπεραίνει πως το έργο πιθανότατα γράφτηκε ανάμεσα στα 1274 και στα 1331, και ίσως όχι πριν από την αρχή του 14ου αιώνα προκειμένου για την υποτιθέμενη ροδίτικη διασκευή. Αυτή τη διασκευή τη χρονολογεί με βάση την ταύτιση του «φρα-Λιβέρη» (στ. 254) με τον Foulques de Villaret, κατακτητή της Ρόδου το 1308 και Μέγα Μάγιστρο των Σπιταλιωτών Ιπποτών από το 1305 ως το 1317. Η παραφθορά του Villaret > Βιλαρές > Λιβαρές > Λιβέρης δεν αποκλείεται βέβαια, αλλά δεν είναι και πολύ πιθανή. Υπάρχει εξάλλου και άλλος ένας Μέγας Μάγιστρος, Jean de Villiers, που το 1292 μεταφέρει την έδρα του τάγματος των Ιπποτών στη Λεμεσό³ και που το όνομά του από «Βιλήρης» εξελίσσεται αρκετά εύκολα στον τύπο «Λιβέρης». Αυτό θα μετέθετε τον *terminus post quem* για μερικά χρόνια.

Το θέμα της χρονολόγησης όμως δεν λύνεται τόσο εύκολα. Τα επιχειρήματα, π.χ., με τα οποία απορρίπτεται η ταύτιση του Φράγκου Oliverius/Liberius, που το 1418 κατέλαβε το φρούριο της Γλαρέντζας, δεν είναι πολύ ισχυρά. Γιατί δεν θα έφταναν, όπως υποστηρίζει η συγγρ., 40 χρόνια περίπου (από το 1418 ως το 1461, τη χρονολογία του παλιότερου χειρογράφου που διαθέτουμε) για να τροποποιηθεί σε τέτοιο βαθμό ένα κείμενο; Όχι μόνο τρία, αλλά και πέντε ή παραπάνω χφφ θα μπορούσαν μέσα σ' αυτά τα 40 χρόνια να έχουν γραφτεί και να έχουν συμβάλει στην αλλοίωση του κειμένου.

Τελικά, μια που η σχέση του *Πουλολόγου* με την *Παιδιόφραστο διήγηση των ζώων των τετραπόδων* δεν είναι σίγουρη (τα ίδια επιχειρήματα που προσκομίζονται εδώ για την προτεραιότητα του *Πουλολόγου* μπορούν να οδηγήσουν και

3. Βλ. A. Luttrell, *The Hospitallers at Rhodes: 1306-1421*, στο *A History of the Crusades* (general editor K. Setton), III, Madison Wisconsin, 1975, σ. 280.

στο αντίθετο συμπέρασμα), θα μπορούσε η κατάληψη της Νίκαιας στα 1331 (*Και λέγεις σεβαστού (Σεβαστού;) παιδίν υπάρχεις εκ την Νίκαιαν*, στ. 281) να θεωρηθεί *terminus ante quem* όχι για τη συγγραφή του έργου, όπως υποθέτουν ο Ν. Οικονομίδης και η συγγρ. (σ. 111), αλλά για τη γέννηση του φασιανού. Η συγγραφή του έργου θα έπρεπε τότε να χρονολογηθεί μια γενιά αργότερα, δηλ. γύρω στα 1365, τη χρονολογία της *Παιδιοφράστου Διηγήσεως*.

4. Στα «Μορφολογικά προβλήματα» η συγγρ. στο πρώτο μέρος υπογραμμίζει τη λογική δομή, που αποτελείται από τη μετάβαση (1 ή 2 στ.), τη στροφή (3 έως 20 στ., όπου γενικά τα άγρια πουλιά κατηγορούν τα ήμερα), το γύρισμα (1 στ.) και την αντιστροφή (15 έως 63 στ., όπου τα ήμερα πουλιά απαντούν πιο διεξοδικά και κατηγορούν τα άλλα με τη σειρά τους). Με τη σχηματική παράσταση δεν αποκρύπτεται βέβαια η άνιση έκταση των στροφών και αντιστροφών, αλλά εξαφανίζεται με κάποιον τρόπο η διαφορετική δομή του όγδου επεισοδίου: εκεί, μετά την αντιστροφή (στ. 287-317), ακολουθεί μια μικρή σκηνή όπου ο βασιλεύς τιμωρεί τον παραγιαλίτη που είχε τολμήσει να κατηγορήσει τον συγγενή του βασιλέως, τον φασιανό. Η σκηνή παραδίδεται από όλα τα χφφ, αλλά είναι μοναδική σε όλο το έργο. Η συγγρ. δεν σχολιάζει την ανωμαλία αυτή. Κάτι παρόμοιο θα μπορούσε να ειπωθεί και για το τέλος του επόμενου επεισοδίου που δεν έχει την κανονική κατάληξη. Αυτό τυχαίνει να είναι και το επεισόδιο όπου απαντά η αναφορά στην Πόλη (βλ. παραπάνω) και η δυτική προσφώνηση «μισέρο» (σωστός ο τύπος;). Μήπως δεν είναι αρχικά τα δύο αυτά επεισόδια και έχουν προστεθεί κατά τη διάρκεια της παράδοσης του κειμένου; Το θέμα αυτό θα ήθελε, και θέλει, συζήτηση.

Το δεύτερο μέρος πραγματεύεται μερικά από τα προβλήματα των στερεότυπων στίχων, όχι μόνο της «μετάβασης» και του «γυρίσματος», αλλά και άλλων σημείων του έργου. Η συγγρ., π.χ., παρατηρεί πως στην κατακλείδα κάθε «στροφής», σε εννέα από τα δεκατέσσερα επεισόδια, έχουμε ένα δίστιχο (ή τρίστιχο ή τετράστιχο), όπου ο πρώτος στίχος είναι σχεδόν στερεότυπος (*Εγείρου, φύγε, μίσεισε, φύγε από τον γάμον*) και ο ένας από τους υπόλοιπους στίχους περιέχει τη λ. *γάμος* ή τα «υποκατάστατα της *χαρά* (230, 377) και *κοντά μας* (285)». Ουσιαστικά σε τρία μόνο επεισόδια δεν απαντά το φαινόμενο. Αυτή η ομοιομορφία είναι όμως μόνο φαινομενική ή τουλάχιστο τεχνητή, γιατί μερικές φορές η γραφή που μπήκε στο κείμενο επιλέχθηκε με κριτήριο τον *usus scribendi* ή τη χρήση στερεότυπων στίχων, χωρίς η γραφή αυτή να στηρίζεται στα καλύτερα χειρόγραφα... Στους στ. 11 και 174 π.χ. υιοθετήθηκε η γραφή των AZ, που αντιπροσωπεύουν ομολογουμένως τη χειρότερη παράδοση: στους στ. 110, 282 και 285 απορρίφθηκε το *την μέσην* των CPVL και προτιμήθηκε το *τον γάμον* του αναξιόπιστου E(A).

5. Η ενότητα για τη γλώσσα (σ. 186-218), που βασίστηκε στο ανάλογο κεφάλαιο της έκδοσης του *Πτωχολέοντα*, δεν δίνει μόνο στοιχεία για το εκδεδομένο κείμενο, αλλά και για τις γραφές των άλλων παραλλαγών που δεν υιοθετήθηκαν στο κείμενο. Πολύ σωστή η σκέψη αυτή. Διαβάζοντας το κεφάλαιο αυτό, αναρωτιέται κανείς τι προσφέρει στον αναγνώστη ή μελετητή. Όπως λέει και η

ίδια η συγγρ. δεν δίνει σχεδόν καμία πληροφορία που να μας βοηθά να εντοπίσουμε κάπως καλύτερα γεωγραφικά είτε το ίδιο το κείμενο, όπως αποκαταστάθηκε κριτικά, είτε τις διάφορες παραλλαγές. Βρίσκει κανείς όμως αρκετά ενδιαφέροντα γνωρίσματα που ξεφεύγουν κάπως από τον γενικό χαρακτηρισμό που δίνεται στην αρχή του κεφαλαίου: η γλώσσα είναι μεικτή, αλλά τα χφφ CPVLE κράτησαν καλύτερα και πιο συστηματικά από τα AZ τους αρχαιότερους τύπους που είναι μάλλον χαρακτηριστικοί για τη γλώσσα του ποιητή. Στην καθεαυτό περιγραφή της μορφολογίας των ουσιαστικών (σ. 203 κ.ε.) τα θηλυκά ουσιαστικά παρουσιάζουν στην ονομαστική σχεδόν αποκλειστικά νεότερους τύπους. Ύστερα απ' αυτό απορεί κανείς γιατί προτιμήθηκε στο στ. 46 ο τύπος «θαλάσσης» αντί για το «θαλάσσου» των CP. Μερικές φορές η συγγρ. φαίνεται πως άλλαξε το κείμενό της την τελευταία στιγμή και έτσι δίνει ως χαρακτηριστικό του κειμένου γραφές που τελικά απορρίφθηκαν, βλ. π.χ. *κόρακα* (531), *ετόλμησας* (210), *χορτάσαι* (252). Η περιγραφή του μέλλοντα (σ. 209) είναι ελλιπής, αλλά συμπληρώνεται σιωπηλά στη σ. 213γ.

6. Στην παράγραφο για το μέτρο η συγγρ. παρουσιάζει μόνο τα στοιχεία για το εκδεδομένο κείμενο και όχι για τις γραφές των χφφ που δεν υιοθετήθηκαν στην έκδοσή της. Και ακριβώς εδώ αυτά θα είχαν ενδιαφέρον, αφού ειδικά από μετρική άποψη το κείμενο έχει σε μεγάλο βαθμό ομαλοποιηθεί. Και εδώ πάλι λείπουν μερικές σημαντικές παρατηρήσεις: π.χ., η συχνότητα της τονισμένης θης συλλαβής είναι δύομισι φορές πιο μεγάλη απ' ό,τι της όγδοης(!). Πολύ συχνή είναι και η αδήλωτη συνίζηση (π.χ. *2 παιδίου του* που πρέπει να διαβάζεται ως *παιδιού του*, πρβ. στο *3 ορνέων*, *16 ορμισίαν* κτλ.).

7. Τις αρχές που εφάρμοσε η συγγρ. στην αποκατάσταση του κειμένου τις εξηγεί στις σ. 240-41. Η έκδοσή της στηρίζεται στη στεμματική αποτίμηση όλων των χειρογράφων, και όπου δύο γραφές είναι στεμματικά ισοδύναμες στηρίζεται μεταξύ άλλων στα φιλολογικά κριτήρια του *usus scribendi*, στη χρήση στερεότυπων στίχων και στην αρχή της προτίμησης της *lectio difficilior* και στο μέτρο. Στην επόμενη παράγραφο η συγγρ. εξηγεί πως εφάρμοσε αρκετά αυστηρά τις αρχές της *usus scribendi* και της χρήσης στερεότυπων στίχων, χωρίς όμως να συνειδητοποιήσει πως αυτές οι αρχές συγκρούονται πάντα με την αρχή της *lectio difficilior*. Όποιος εφαρμόσει συστηματικά, όπως η συγγρ., αυτές τις πρώτες δύο αρχές και επιδιώξει ένα από μετρική άποψη όσο το δυνατό πιο σωστό κείμενο, αναγκαστικά επιλέγει σχεδόν πάντα τη *lectio faciliior* και ομαλοποιεί το κείμενο και νοηματικά και μετρικά.

Έτσι το κείμενο που έχουμε τώρα στη διάθεσή μας με την έκδοση Τσαβαρή παρουσιάζει ένα αμάλγαμα που αντιπροσωπεύει διάφορα στάδια της παράδοσης του κειμένου, αλλά όχι το κείμενο του αρχικού *Πουολόγου* ούτε το κείμενο που στη στεμματική παράσταση παρουσιάζεται ως «αρχέτυπο» Ω (σ. 93), που όμως δεν είναι το αρχικό ποίημα. Στις σ. 90-92 η συγγρ. στηριζόμενη σε μετρικά κυρίως επιχειρήματα υποστηρίζει πως το κοινό αυτό αρχέτυπο (Ω) αντιπροσωπεύει μια μορφή του *Πουολόγου* πλησιέστερη προς το αυτόγραφο του ποιητή, χωρίς όμως να μπορεί να ταυτιστεί με αυτό, γιατί παρουσιάζει ορισμένα

σφάλματα που είναι κοινά σε όλες τις οικογένειες. Στη σ. 101 η συγγρ. δέχεται έμμεσα πως «το κείμενο του *Πουολόγου* στη μορφή που μας παραδόθηκε [δηλ. το Ω!] είναι πιθανό να προέρχεται από χειρόγραφο γραμμένο σε λατινοκρατούμενη περιοχή του βυζαντινού ελληνισμού». Λίγο παρακάτω προσθέτει πως «μπορούμε με αρκετή πιθανότητα να προσδιορίσουμε ως τόπο καταγραφής, και σε περιορισμένη [πού το ξέρει;] κλίμακα διασκευής, του κειμένου του *Πουολόγου*, όπως μας σώθηκε, τα Δωδεκάνησα και πιο συγκεκριμένα τη Ρόδο». Έτσι εμφανίζεται και άλλο ένα ενδιάμεσο χειρόγραφο, που όχι μόνο επέφερε ορισμένα μετρικά ή λογοτυπικά σφάλματα, αλλά διασκεύασε κιόλας το πρότυπό του. Σε ποιο βαθμό, είναι βέβαια πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να προσδιοριστεί. Ποια βεβαιότητα έχουμε πως ο διασκευαστής αυτός περιορίστηκε στα σημεία που υποδεικνύει η συγγρ.; Πολύ πιθανό είναι να επενέβη και στη γλωσσική διατύπωση, στον αριθμό των στίχων, και γιατί όχι και στον αριθμό των επεισοδίων. Οι ενδείξεις (στ. 242, 254, 362) για τη «δυτική» διασκευή, κάπου στα Δωδεκάνησα, αφορούν στίχους που εναρμονίζονται αρκετά καλά στο κείμενο.

Το κείμενο της έκδοσης Τσαβαρή θέλει, επομένως, ταυτόχρονα να αντιπροσωπεύει τρία διαδοχικά στάδια της παράδοσης του *Πουολόγου*: από τη μια το υποτιθέμενο χφ Ω, από την άλλη την υποτιθέμενη «ροδίτικη» διασκευή, που θα την ονόμαζα Π', και τελικά το αυτόγραφο του ποιητή. Και ανάμεσα σε όλα αυτά τα υποτιθέμενα χφ και τα πρώτα χφ που μας σώζονται υπάρχουν ακόμη και τα υποτιθέμενα, και πάλι, υπαρχέτυπα «α» και «β» και τα υπυπαρχέτυπα «β», «γ», «δ», «ε» και «ε'».

Είναι φανερό πως σε ένα κείμενο που έχει μια χειρόγραφη παράδοση με τόσα άγνωστα, υποθετικά και υποτιθέμενα στάδια και όπου το εκδεδωμένο κείμενο είναι 50% μικρότερο από το κριτικό υπόμνημα, όπου επομένως οι διαφορές ανάμεσα στα χφ είναι τόσο μεγάλες ώστε δεν μπορούμε πια να μιλούμε απλώς για διαφορετικά χφ, αλλά για διαφορετικές παραλλαγές ή διασκευές, ο κλασικός τρόπος της κριτικής έκδοσης δεν επαρκεί πια. Ούτε το αυτόγραφο, ούτε η «ροδίτικη» διασκευή, ούτε το αρχέτυπο Ω μπορούν να αποκατασταθούν με κάποια βεβαιότητα. Τόσο το περιεχόμενο όσο και η γλωσσική μορφή πρέπει να έχουν υποστεί ανεπανόρθωτες τροποποιήσεις (προσθήκες, αφαιρέσεις και απλές αλλαγές).

Για την έκδοση τέτοιων κειμένων βλ. τα Πρακτικά του Συμποσίου *Neograeca mediae aevi. Text und Ausgabe*⁴, το ειδικό τεύχος του *Μαντατοφόρου* το αφιερωμένο στην έκδοση κειμένων⁵ και τις εκδόσεις της *Ιστορίας Πτωχολέ-*

4. *Neograeca mediae aevi. Text und Ausgabe. Akten zum Symposium Köln 1986*, Romiosini Verlag, Köln 1987. Βλ. και την καταληκτήρια συζήτηση όπου τίγονται ορισμένα από τα προβλήματα που σχετίζονται με το θέμα αυτό.

5. *Μαντατοφόρος* 25-26 (Νοέμβριος 1987). Βλ. ειδικά τις μελέτες για τον τρόπο έκδοσης μεσαιωνικών γερμανικών και γαλλικών κειμένων: Werner Höver, *Zum Stand der Methodenreflexion im Bereich der altgermanistischen Editionen* (σ. 9-20) και Willem Noomen, *A propos de l'édition de textes médiévaux français* (σ. 21-34).

οντος⁶, του Κρασποατέρα⁷ και της Ιστορίας του Βελισαρίου⁸.

Θετική επομένως η συμβολή της συγγρ. στην έρευνα γύρω από το κείμενο του Πουολόγου. Προσωρινή όμως η ίδια η έκδοση. Γι' αυτό δεν ευθύνεται η ίδια, αλλά οι φιλόλογοι νεοελληνιστές που ακόμα δεν κατόρθωσαν να συμφωνήσουν σε ό,τι αφορά τη διατύπωση των αρχών για τις φιλολογικές εκδόσεις μεσαιωνικών ελληνικών κειμένων.

Ας ευχηθούμε το Δεύτερο Συμπόσιο *Neograeca medii aevi*⁹ να λύσει αυτό το πρόβλημα.

Byzantijns-Nieuwgrieks Seminarium
Universiteit van Amsterdam

ARNOLD VAN GEMERT

Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος «Περὶ ἀρετῶν» / *Géorges Gémiste Pléthon «Traité des vertus»*, édition critique avec introduction, traduction et commentaire par *Brigitte Tambrun-Krasker*, Ἀθήναι: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν/Leiden: E. J. Brill 1987, σ. XCII+127. (Corpus Philosophorum Medii Aevi: Βυζαντινοὶ φιλόσοφοι - Philosophi byzantini, 3).

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν σὲ συνεργασία μὲ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο E. J. Brill κυκλοφόρησε τὸν τρίτο τόμο τῆς σειρᾶς «Βυζαντινοὶ φιλόσοφοι», στὴν ὁποία παρουσιάζονται κείμενα βυζαντινῶν στοχαστῶν, ἀνέκδοτα ἢ πλημμελῶς ἐκδομένα. Στὴ δευτέρη περίπτωση ἀνήκει ἡ σύντομη πραγματεία τοῦ Πλήθωνος «Περὶ ἀρετῶν», ἡ τελευταία ἐκδοση τῆς ὁποίας περιλαμβάνεται στὴν *Patrologia Graeca* (τόμος 160), ὅπου ἀνατυπῶνεται ἓνα πολὺ παλαιότερο κείμενο (τοῦ Canterus, 1575). Τὴν προφανῆ ἀνάγκη γιὰ μία κριτικὴ ἐκδοση, ἀπὸ καιρὸ ἄλλωστε ἀναμενόμενη (βλ. F. Masai *Pléthon et le platonisme de Mistra*, Paris 1956, σ. 248 ὑποσ. 1), ἔρχεται νὰ καλύψει ἡ ἐργασία τῆς Brigitte Tambrun-Krasker, ἡ ὁποία δὲν προσφέρει ἀπλῶς ἓνα ἀξιόπιστο κείμενο στοὺς μελετητὲς τοῦ φιλοσόφου, ἀλλὰ καὶ μιὰ πρώτη ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση σ' ἓνα κείμενο ποὺ δὲν προσέλυσε ιδιαίτερα τὴ φιλοσοφικὴ ἔρευνα.

Ἡ Β.Τ.-Κ. προτάσει τῆς Εἰσαγωγῆς ἐκτενὴ βιβλιογραφία (σ. IX-XVIII) μὲ τίς ἀρχαῖες, κατὰ κύριο λόγο, καὶ μεσαιωνικὲς πηγὲς ποὺ ἀναφέρει στὸ κριτικὸ

6. Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Κριτικὴ ἐκδοση τῆς «Ιστορίας Πτωχολέοντος»*. Θέματα υστεροβυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς λογοτεχνίας, Θεσσαλονίκη 1978.

7. Hans Eideneier, *Krasopateras. Kritische Ausgabe der Versionen des 16.-18. Jahrhunderts*, besorgt von - (*Neograeca Medii Aevi* III), Köln 1988.

8. *Ιστορία του Βελισαρίου. Κριτικὴ ἐκδοση των τεσσάρων διασκευῶν με εἰσαγωγή, σχόλια καὶ γλωσσάριο* W. F. Bakker - A. F. van Gemert [*Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη* 6], Ἀθήνα 1988.

9. Το Συμπόσιο προγραμματίζεται γιὰ τὴν ἀνοίξη τοῦ 1991.

υπόμνημα, και τις σύγχρονες μελέτες για τὸν Πλήθωνα. Ἀνάμεσα στὰ λίγα ἄρθρα ποὺ δὲν καταχωροῦνται ἐπισημαίνω τὸ ἄρθρο τῆς Ἄννας Κελεσίδου, Ἐλόγοι καὶ Μαθήσεις Ἐπὸς ἀρετὴν στοὺς Πληθωνικοὺς Νόμους, *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 7 (1983) 45-55. Ἐπίσης, μπορεῖ νὰ προστεθεῖ ἡ πρόσφατη μελέτη τοῦ Γ. Καββαδία *Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστοῦ Ἡ σοσιαλιστικὴ Πολιτεία: Κοινωνία καὶ Κοινωνικὴ σκέψη στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1987, ιδιαίτερα οἱ σ. 151-65 γιὰ τὴ δικαιοσύνη.

Στὸ πρῶτο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς (σ. XIX-XXXIV) ἡ συγγρ., ἀφοῦ ἀναφερθεῖ συνοπτικὰ στὸ βίο τοῦ Πλήθωνος, καταγράφει μὲ χρονολογικὴ σειρὰ τὰ ἔργα του, δίνοντας πληροφορίες γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση καὶ τὶς ἐκδόσεις τους καὶ συζητώντας προβλήματα χρονολόγησής τους. Χωρὶς νὰ εἶναι ἐξαντλητικὸς, ὁ κατάλογος τῶν ἔργων δὲν παραλείπει ὀρισμένα ἀνέκδοτα κείμενα τοῦ φιλοσόφου.

Τὸ δεῦτερο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς (σ. XXXIV-XLII) ἀφιερώνεται στὴν ἐξέταση τοῦ σκοποῦ τῆς πραγματείας τοῦ Πλήθωνος, τῶν πηγῶν τῆς (Πλάτων, Πλωτίνος, Πορφύριος, Ἰάμβλιχος) καὶ τῆς ἐπίδρασής τῆς. Ὅπως εὐστοχα σημειώνει ἡ συγγρ., ὁ Πλήθων, ἀπευθυνόμενος σ' ἓνα εὐρὺ κοινὸ καὶ ἐπιδιόκοντας νὰ ἀνταποκριθεῖ στὰ πολιτικὰ προβλήματα τοῦ καιροῦ του, ἀποκαθιστᾷ τὴν ἀρχαία ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ἀποδέχεται τὴν προτεραιότητα τοῦ γενικοῦ συμφέροντος ἀπέναντι στὸ μερικὸ καὶ τὴ δυνατότητα προοδευτικῆς μετοχῆς στὴν ἀρετὴ καί, μέσα ἀπ' αὐτά, προτείνει μιὰ φιλοσοφικὴ λύση γιὰ τὸ ζητούμενο, ποὺ εἶναι ἡ θεμελίωση τῆς πολιτείας. Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ χρονολόγησή τοῦ «Περὶ ἀρετῶν» ἡ Β.Τ.-Κ. κρίνει ἀνεπαρκῆ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε καὶ δὲν προχωρᾷ πέρα ἀπὸ τὴν ἀναίρεση τῆς θέσης τοῦ F. Masai (ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ τὴν πραγματεία μετὰ τὸ 1439, σ. XXIX, XXXIV) καὶ τὴν υἱοθέτηση τῆς ἄποψης γιὰ προγενέστερη χρονολόγηση. Ὡστόσο, ἡ πρόσφατη ἐπιχειρηματολογία τοῦ C. M. Woodhouse (*George Gemistos Plethon: The last of the Hellenes*, Oxford 1986, σ. 179), ποὺ τοποθετεῖ τὴ συγγραφὴ τοῦ «Περὶ ἀρετῶν» κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Συνόδου τῆς Φερράρας τὸ 1438, φαίνεται πειστικὴ.

Τὸ τρίτο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς (σ. XLII-LXXXIV) πραγματεύεται τὰ χειρόγραφα τῆς πραγματείας, τοῦ περισσότερο εὐνοημένου ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ κειμένου τοῦ Πλήθωνος. Ἡ Β.Τ.-Κ. ἀριθμεῖ σὲ ἐξηνταπέντε τὰ χειρόγραφα (ἔναντι πενηντατεσσάρων τοῦ F. Masai), ἀπὸ τὰ ὁποῖα χρησιμοποίησε τὰ σαρανταεννέα. Τὰ κατατάσσει σὲ δεκαπέντε οἰκογένειες, περιγράφει τοὺς κώδικες (μὲ πρῶτο τὸν ἀρχαιότερο τοῦ 1439), δίνει τὸ στέμμα κάθε οἰκογένειας καὶ τὸ γενικὸ στέμμα κωδίκων.

Στὰ δύο τελευταῖα μέρη τῆς Εἰσαγωγῆς (σ. LXXXV-LXXXIX) σημειώνονται οἱ δέκα προγενέστερες ἐκδόσεις τοῦ ἔργου καὶ οἱ ἀρχές τῆς παρουσίας. Παρατηρεῖται, ὅμως, μιὰ ἀνακολουθία: ἐνῶ ἡ Β.Τ.-Κ. υἱοθετεῖ (σ. LXXXIX, XCΙ, 1) τὸν τίτλο «Γεωργίου Γεμιστοῦ περὶ ἀρετῶν», στὴ σελίδα τίτλου τοῦ βιβλίου προκρίνεται ἡ γραφὴ «Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος...».

Ἀκολουθεῖ ἡ ἐκδοση τοῦ κειμένου (σ. 1-15) καὶ ἡ γαλλικὴ μετάφρασή του (σ. 19-28). Πλήθος εἶναι τὰ παράλληλα χωρία ἀπὸ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ γραμματεία ποὺ παραθέτει ἡ Β.Τ.-Κ. στὸ ἐντυπωσιακὸ γιὰ τὴν εὐρύτητά του κριτικὸ

υπόμνημα. Ἡ ἐπισήμανση τῶν πηγῶν τοῦ κειμένου (ἀνάμεσα στίς ὁποῖες ξεχωρίζει ἡ παρουσία τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἐπίκτητου καὶ τοῦ Πορφυρίου) διευκολύνει τὸ σχολιασμὸ πού ἐπιτελεῖται. Δὲν θὰ ἦταν ἄστοχο νὰ εἶχε σημειωθεῖ παράλληλα ἡ στιχαρίθμηση πού ἔχει τὸ κείμενο στὴν προηγούμενη ἔκδοσή του στὴν *PG*, στὴν ὁποία καὶ παρέπεμπαν μέχρι τώρα οἱ μελετητές.

Στὴ συνέχεια ἡ Β.Τ.-Κ. προβαίνει σὲ ἐκτενέστατο ὑπομνηματισμὸ τῶν δύο τμημάτων τῆς πραγματείας. Στὸ πρῶτο τμῆμα (σ. 29-82) ἐξετάζεται ἡ παραγωγή τῶν τεσσάρων γενικῶν καὶ τῶν δώδεκα εἰδικῶν ἀρετῶν, ἡ σχέση ὁμοιότητας καὶ διαφορᾶς τῆς πληθωνικῆς προβληματικῆς μὲ τὴν ἀρχαιοελληνική, καὶ ἡ θεματικὴ τῆς πραγματείας συνδέεται μὲ τὴ θεματικὴ ἄλλων ἔργων τοῦ Πλήθωνος. Στὸ δεύτερο τμῆμα (σ. 82-112) ἀναπτύσσεται τὸ πρόγραμμα γιὰ τὴ σταδιακὴ ἀπόκτηση τῶν ἀρετῶν, ἡ ὁποία προϋποθέτει τὴ συνδρομὴ «φύσεως καὶ θείας μοίρας», «λόγου τε καὶ ἐπιστήμης» καὶ ἀπαιτεῖ μελέτη καὶ ἀσκήση.

Τὸ βιβλίον περιλαμβάνει, τέλος, Παράρτημα (σ. 113-6), ὅπου ἀναφέρονται παλαιότερες ταξινομήσεις τῶν ἀρετῶν, καὶ Πίνακες χωρίων, κυρίων ὀνομάτων καὶ ὄρων (σ. 117-27).

Ἡ ἐργασία τῆς Β.Τ.-Κ. ἐπιφυλάσσει τὴν καλύτερη φιλολογικὴ μεταχείριση σ' ἓνα κείμενο πού εἶχε ἀποδοθεῖ στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα στὸν Φίλωνα. Ἀποτελεῖ οὐσιαστικὴ συμβολὴ στὴν ἀπαραίτητη προσπάθεια γιὰ ἐπιμελημένες ἐκδόσεις τῶν κειμένων τῶν βυζαντινῶν στοχαστῶν καί, ἀκόμη περισσότερο, ἀναδεικνύει φιλοσοφικὰ ἓνα κείμενο πού θεωρήθηκε ἰδιαίτερα «συμβατικὸ» καὶ «ἀνάξιον ἀναλύσεως» (Woodhouse, *ὁ.π.*, σ. 180). Ἡ πειστικὴ ἔνταξη τοῦ ἔργου στὴ σειρά τῶν κλασικῶν ἠθικῶν πραγματειῶν, ἡ κατάδειξη τῆς στενῆς του σχέσης μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ προβληματικὴ καὶ ἡ ταυτόχρονη ἐπισήμανση τῆς ἰδιομορφίας του μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συλλάβουμε εὐκρινέστερα τὸ χαρακτῆρα τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Πλήθωνος στὴν ἀρχαιότητα. Μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀναλύσεων τῆς Β.Τ.-Κ. γίνεται φανερό πὼς ἡ ὄντολογικὴ ἠθικὴ καὶ εἰδικότερα ἡ ἀρετολογία τοῦ Πλήθωνος, καθὼς στοχεύουν στὸν ἀγαθὸ ἄνθρωπο, προσφέρουν θεμέλιο στὴν πολιτειολογία του.

Ὁ ὑπομνηματισμὸς τοῦ κειμένου ἀπὸ τὴν Β.Τ.-Κ. ἐκπληρώνει ἱκανοποιητικὰ τοὺς στόχους του. Ἐνα ἐρώτημα πού μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ μετὰ τὴν ἀνάγνωσή του τοποθετεῖται ἐκτὸς τοῦ ἐρευνητικοῦ πεδίου πού καθόρισε ἡ συγγρ. Πρόκειται, συγκεκριμένα, γιὰ τὸ ἐρώτημα πού ἀφορᾷ στὴ σχέση τῆς ἀρετολογίας τοῦ Πλήθωνος μὲ τὴν ἀντίστοιχη προβληματικὴ τῶν προγενεστέρων τοῦ Ἑλλήνων Πατέρων. Εἶναι ἓνα θέμα πού ἡ Β.Τ.-Κ. ἀπλῶς θίγει, χωρὶς νὰ ἐπιδιώκει τὴν κάλυψή του καὶ ἀφήνοντάς το ἀνοικτὸ γιὰ περαιτέρω ἔρευνα. Ἡ ἐργασία πού μᾶς παρουσίασε στὸ κρινόμενο βιβλίον εἶναι ὀλοκληρωμένη καὶ ἀποτελεῖ σημαντικὴ συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας, τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἠθικῆς.

Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte. Ein arabisch-persisch-griechisch-serbisches Gesprächslehrbuch vom Hofe des Sultans aus dem 15. Jahrhundert als Quelle für die Geschichte der serbischen Sprache. Mit Beiträgen von *Tilman Berger, Christoph Correll, Günther S. Henrich* und *Werner Lehfeldt*, herausgegeben von Werner Lehfeldt, Köln-Wien. Böhlau Verlag, 1989, σ. X + 370 + 17 πίνακες (Slavistische Forschungen, Bd. 57).

Ο τόμος αποτελεί το πρώτο μέρος της διεξοδικής παρουσίασης και σχολιασμένης έκδοσης του περιεχομένου δύο τετράγλωσσων, γραμμένων σε αραβικό αλφάβητο χειρογράφων, που απόκεινται στη Βιβλιοθήκη του Μουσείου της Αγίας Σοφίας (Ayasofya Müzesi) της Κωνσταντινούπολης (αριθ. 4749, 4750). Παράλληλα, αποτελεί τον πρώτο ώριμο καρπό της μακρόχρονης ενασχόλησης του γενικού εκδότη του βιβλίου, σλαβολόγου W. Lehfeldt, και, στη συνέχεια, του σλαβολόγου T. Berger, του ελληνιστή G. S. Henrich, και του ανατολιστή Chr. Correll, με ένα πολύ ενδιαφέρον μνημείο ιστορίας των γλωσσών (συγκριτικής γλωσσολογίας, διαλεκτολογίας κ.ά.), της παιδείας και του πολιτισμού του πολυεθνικού και πολυπολιτισμικού οθωμανικού κόσμου του δεύτερου μισού του 15ου αι.

Στον «Πρόλογο» (σ. V-VIII) παρουσιάζεται η πολυσύνθετη εκδοτική προϊστορία του βιβλίου: η σταδιακή προπαρασκευή της έκδοσης, από την πρώτη ανακοίνωση του περιεχομένου των χφφ (A. Caferoğlu, 1936) ως σήμερα, και η σταδιακή ενασχόληση των εκδοτών και συνεργατών του τόμου (κυρίως 1968 κ.ε.). Εξηγείται, επίσης, ο λόγος για τον οποίο ο πρώτος αυτός τόμος έχει επίκεντρο την παρουσίαση και ανάλυση ιδίως του σερβικού κειμένου. Αναγγέλλεται, τέλος, ότι θα ακολουθήσει σύντομα η δημοσίευση ξεχωριστού τόμου με ειδικό σχολιασμό (και νέα έκδοση) του ελληνικού κειμένου, από τον G. S. Henrich (ο οποίος έχει κάνει ήδη σχετική —υπό έκδοση για την ώρα— ανακοίνωση, σε πρόσφατη επιστημονική συνάντηση του Τομέα ΜΝΕΣ του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Μάιος 1988)¹. Ο Πρόλογος σημειώνει και άλλες πληροφορίες για την περιορισμένη εμβέλεια του πρώτου τόμου (δημοσιεύεται, γενικά, το περιεχόμενο ενός μόνον από τα δύο χφφ, ενώ το άλλο χρησιμοποιείται μόνο σποραδικά, και ιδίως στον σχολιασμό του σερβικού κειμένου).

Το κύριο σώμα του βιβλίου αποτελείται από επτά μέρη, γραμμένα τα περισσότερα από τον W. Lehfeldt. Πιο ανεπτυγμένα είναι όσα περιλαμβάνουν τη «γραφηματική ανάλυση» του σερβικού και ελληνικού κειμένου, την έκδοση του χφφ 4750, και τη γλωσσική διερεύνηση και σχολιασμό των τριών από τα τέσσερα κείμενά του (αραβικού, περσικού και σερβικού).

1. Βλ. τώρα και το πολύ κατατοπιστικό άρθρο του Zu einem arabisch-persisch-griechisch-serbischen Gesprächslehrbuch des 15. Jahrhunderts, *Le Muséon* 102, 3-4 (1989) 361-375. Ευχαριστώ τον κ. Henrich και για πρόσθετες διευκρινίσεις και παρατηρήσεις που έθεσε υπόψη μου.

Η «Εισαγωγή» (σ. 1-5) παρουσιάζει σύντομα, εκτός από τη δομή του τόμου, τα δύο συναφή χφφ, την ερευνητική προϊστορία και τις απόψεις για τη σπουδαιότητα του περιεχομένου τους (ιδιαίτερα για την ιστορία της σερβικής γλώσσας και για την ισλαμική-οθωμανική εκπαίδευση). Τα χφφ αυτοχαρακτηρίζονται «λεξικά», αλλά στην πραγματικότητα αποτελούν γλωσσικό-γραμματικό βοήθημα, εγχειρίδιο γλωσσικής διδασκαλίας με τη μορφή διαλόγων (κάτι που δηλώνεται αλλού, μέσα στο κείμενο, ως: «βίβλος τῆς λογικῆς [= τεχνολογίας, τέχνης του λόγου] τῆς γεγυμνασμένης, δι' ἧς εὐλαλοῦσιν αἱ γλῶσσαι τῶν ἀρχομένων») [= με την οποία πετυχαίνεται η ευφράδεια, η εύκολη και καλή ομιλία της γλώσσας]). Δεν είναι πειστικά τα επιχειρήματα για τον αποκλεισμό του περιεκτικότερου χφ 4749: όπως φαίνεται, περιορίζονται κυρίως στο γεγονός ότι το χφ 4750 παρέχει σερβικό κείμενο αρχαιότερο και, διαλεκτικά, πιο ενδιαφέρον.

Στην «Εισαγωγή» περιγράφεται, επίσης, η διάταξη των κειμένων στο χφ: γενικά, σε σύνολα τεσσάρων γραμμών, με διαφορετικό κάθε φορά μελάνι: α) κείμενο-αφετηρία στα αραβικά, β) περσική, γ) ελληνική, δ) σερβική «μετάφραση». Εξετάζονται, τέλος: η αλληλεξάρτηση των «μεταφράσεων», το βασικό σχήμα και η άρθρωση του εγχειριδίου (συνομιλία δύο προσώπων, με μορφή ερωταποκρίσεων, γύρω από διάφορα θέματα-κεφάλαια), κυρίως της καθημερινής ζωής), ο στόχος (η εκμάθηση της αραβικής από μη αραβόφωνους μαθητές, πιθανόν εξισλαμισμένους ή αρνησίθησκους Σέρβους ή/και Έλληνες —ενδεχομένως και άλλους—, που κατείχαν, ή προορίζονταν για, υψηλά αξιώματα της Πύλης)², η επίδραση του αραβικού «προτύπου» στις «μεταφράσεις», η σημασία του σερβικού κειμένου (πολύτιμο τεκμήριο της ιστορίας της σερβικής γλώσσας και διαλεκτολογίας), η ειδική σπουδαιότητα του ελληνικού κειμένου (μοναδικό, σε περιεκτικότητα και πρωιμότητα, ελληνόγλωσσο κείμενο σε αραβική γραφή).

Ύστερα από μια πλήρη παλαιογραφική «Περιγραφή του χφ» (σ. 7-9) ακολουθεί η πολύ ενδιαφέρουσα διερεύνηση της «Ηλικίας του χφ» (σ. 11-16), όπου συνοψίζονται και οι ως τώρα γνώσεις μας για τη χρήση και την περίοπτη θέση της (νεο)ελληνικής και της σερβικής στην οθωμανική αυλή, διοίκηση και διπλωματία του 15ου και 16ου αι. Αν και στην περιγραφή (σ. 12) ομολογούνται δυσκολίες (ελαττωματική μικροφωτογράφιση, αδυναμία αυτοψίας), τα χφφ 4749 και 4750 χρονολογούνται με πειστικότητα μέσα στο δεύτερο μισό του 15ου αι., και οπωσδήποτε πριν από το 1512.

Ειδικό (σλαβολογικό) γλωσσολογικό ενδιαφέρον έχει το συνοπτικό τέταρτο μέρος του τόμου, «Η σημασία του χφ ως πηγής για τη διερεύνηση της ιστορίας της σερβικής γλώσσας» (σ. 17-21).

Αντίθετα, ευρύτερο ενδιαφέρον έχει η «Γραφηματική ανάλυση» που ακολουθεί (σ. 23-70), όπου παρουσιάζονται η μέθοδος και τα προβλήματα μεταγραφής

2. Άλλες, πολύ πιθανές επίσης, δυνατότητες, καθώς και στοιχεία ακριβέστερης τοπικής και χρονικής τοποθέτησης του κειμένου, διατυπώνει ο G. S. Henrich, *ό.π.*, σημ. 1.

του σερβικού και ελληνικού κειμένου από το αραβικό αλφάβητο. Για τον Έλληνα αναγνώστη και τους μελετητές της νεοελληνικής γλώσσας ειδική αξία έχει το τμήμα της «Ανάλυσης του ελληνικού κειμένου» (σ. 53-70· οφείλεται κυρίως στον G. S. Henrich): πολύ ακριβής και πειστική παρουσίαση των κριτηρίων και της μεθόδου της μεταγραφής, επισήμανση των ιδιοτροπιών του «μεταφραστή» (ή γραφέα).

Θα μπορούσε, πάντως, να συζητηθεί διεξοδικότερα η απόδοση των 'ε- και 'α- με α- (σ. 55· γιατί όχι, κάποτε, και με ε-;), η διαφορετική απόδοση του ῥ (ως -ου: σήκου, αλλά και ως -ο: ζήτησον· πρβ. σ. 88, 4d), b (ως μπ, αλλά και ως π· πρβ. σ. 65: ἐπεβλέπεις) και, κυρίως, το υπερβολικά συντηρητικό σύστημα ορθογράφησης ενός μικτού νεοελληνικού κειμένου της εποχής.

Κεντρική θέση στο βιβλίο έχει το έκτο μέρος, «Το κείμενο του χφ 4750» (σ. 71-302). Ύστερα από την παρουσίαση των κριτηρίων έκδοσης και των τεσσάρων κειμένων (όπου και σύντομη αναφορά σε ιδιάζοντες γλωσσικούς δείκτες του ελληνικού κειμένου, όπως η συμμόρφωση και οι αποκλίσεις προς την υστερομεσαιωνική και πρώιμη νεοελληνική κοινή, ή οι ενδείξεις ποντιακής διαλέκτου, σ. 73), εκδίδονται με μεταγραφή στο λατινικό αλφάβητο (το ελληνικό κείμενο, με αριθμηση d στην αράδα, και με πρόσθετη μεταγραφή στο ελληνικό αλφάβητο), τα συνολικά περιεχόμενα των φφ. 1^ν-63^ν του χφ 4750, και σε παράρτημα (σ. 220), από το χφ 4749, μικρό κείμενο ένθετης «νουθεσίας» που παραλείπεται στο χφ 4750, φ. 40^ν.

Η έκδοση του ελληνικού κειμένου (W. Lehfeldt, T. Berger, G. S. Henrich) φαίνεται γενικά ικανοποιητική. Ενόψει, πάντως, της προσδοκώμενης αυτοτελούς σχολιασμένης έκδοσής του, θα μπορούσαν να διατυπωθούν εδώ ορισμένες παρατηρήσεις και προτάσεις:

Σε ελάχιστες περιπτώσεις φαίνεται να έχουν ληφθεί υπόψη οι γραφές του χφ 4749. Η σύγκριση του ελληνικού κειμένου με τη «Γερμανική μετάφραση του αραβικού κειμένου» (σ. 199-219) δείχνει ότι μπορεί να βελτιωθεί σε πολλά σημεία η συντακτική άρθρωση και η στίξη της ελληνικής μεταγραφής, ώστε να φανούν καλύτερα τόσο η θεματική διάταξη των γλωσσικών διαλόγων όσο και οι επιδράσεις από τη δομή του «πρωτοτύπου» ή οι ιδιομορφίες του ελληνόγλωσσου (ή ελληνομαθούς) «μεταφραστή».

Μπορεί, π.χ., να γενικευθεί, με ωφέλιμα αποτελέσματα, η χρήση των εισαγωγικών, για να διακριθούν καλύτερα τα διαλογικά σημεία (τώρα η διάκριση είναι συχνά δύσκολη), καθώς και τα ένθετα κείμενα και αναφορές (παραθέματα, γνωμικά κτλ.). Δεν χρειάζεται στίξη ανάμεσα στο ρήμα της κύριας πρότασης και τις εξαρτημένες πλάγιες ερωτηματικές, ειδικές και, κάποτε, και αναφορικές προτάσεις (φφ. 3^ν, 4d-3^ν, 1d· 5^ν, 3d· 8^ν, 3d· 24^ν, 1d· 32^ν, 2d-3d· 38^ν, 2d· 40^ν, 4d· 62^ν, 2d). Αλλού, αντίθετα, καλή θα ήταν —παρόλο που τέτοια διάκριση δεν γινόταν σε χφφ της εποχής— η διαφοροποίηση (συνήθως με έμφαση) ή ο πλουτισμός της στίξης: π.χ. 3^ν, 3d (γρ.: Πόσον παροξύνεις με!), 5^ν, 3d (γρ.: ἄπλυτον; Ἄρα), 9^ν, 2d (γρ.: ἡμέρα[ς] σου·), 10^ν, 2d (γρ.: μας;), 12^ν, 4d-12^ν, 2d (γρ.: ὁμοίός μου. Εἶπον...: «Πάχυνον ... σκύλον σου, νὰ σὲ φάγη»), 12^ν, 3d (γρ.: Θεόν;), 13^ν, 2d-4d (γρ.: παλαιᾶς, λέγεις ... ἀνθρώπων;), 13^ν, 4d (γρ.: εὐίγλωσσο;), 23^ν, 3d (γρ.: μεθ' ἡμῶν;), 24^ν, 2d (γρ.: ἄβγαρον;), 24^ν, 3d (γρ.: Εἶπεν: «Οὐ πληρώνω ... ἡμέρας»), 26^ν, 2d (γρ.: Πόσα περικυκλώνεις μας!), 27^ν, 2d (γρ.: ἐλθμονητής;), 29^ν, 1d (γρ.: Τὸν Θεόν. Ἐπί), 30^ν, 1d-3d (γρ.: λέγε: «Κύριε ... μικρόν»), 40^ν, 2d (γρ.: Τί καλῶς λέγεις!), 44^ν, 1d (γρ.: Τί καλὸν ... ἔργον!), 48^ν, 3d (γρ.: Τί ἐκόντυναν αἱ ἡμέραι!), 49^ν, 2d-3d (γρ.: Τί καλὴ ἡμέρα ἐστίν!), 59^ν, 4d

(γρ.: τὴν κεφαλὴν του. Κ[αί] μὴ), 61', 4d-61', 1d (γρ.: εἰρήνη: «Τὸ πρόσωπον ... αὐτήν». Καί μὴ), 61', 4d-62', 2d (γρ.: εἰρήνη: «Ὁ παραβλέπων ... καὶ Φουράκων».).

Ορθογραφικές απλοποιήσεις, εκτός από την παράλειψη της υπογεγραμμένης στο θέμα των ονομάτων και στα ρήματα, και της δασείας στο αρχικό ρ- (π.χ. ῥάφτει, ῥαχίγιαν, ῥεπάνι, ῥόδια, ῥοῦχα, κ.ά.), καλό είναι να γίνουν στην ἐγκλιση του τόνου (με περιορισμό, ἢ με διακανονισμό του τόνου σύμφωνα με τὴ σύγχρονη πρακτικὴ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς), στὴν απλοποιημένη σημείωση τῆς χρονικῆς ἀύξεσης (γρ., π.χ., ὄρθωσα, ὄρθωμένος κ.ο.κ.), στὴν ενοποίηση των καταλήξεων των παραθετικῶν (γρ. -ότερος, -ότατος κ.ο.κ.). Πρόσθετες απλοποιήσεις μπορούν να γίνουν και στα εζῆς σημεία: 2', 2d κ.ε., passim (γρ.: πράγμα), 3', 2d κ.ε., passim (γρ.: δείνας, -α κτλ.), 3', 4d κ.ε., passim (γρ.: Ἄρα), 11', 2d (γρ.: Ὡ γέρων), 13', 4d (γρ.: μέσω, ἢ: μέσο), 17', 3d και 36', 4d (γρ. ἰσως: ἀμπελῶνα: πρβ. 56', 3d: ἀμπελῶναν), 18', 3d (γρ. ἰσως: μιὰ ἡμέρα), 20', 2d (γρ.: μανδύλιν), 24', 1d (γρ.: ψύχος), 43', 4d (γρ.: παιδίον πολύγελον), 46', 1d (γρ.: φαγίου), 47', 1d (γρ.: μαχαίραν), 50', 4d (γρ.: παχεία), 51', 1d και 54', 4d (γρ.: παλικῆρον), 55', 1d (γρ.: τὸ φαγίν), 59', 2d (γρ.: πράος), 60', 4d (γρ.: φαγίν), 63', 1d (γρ.: καὶ γρίκῃσον).

Τὸ κείμενο μπορεί, ἰσως, να βελτιωθεῖ στα εζῆς σημεία: 2', 4d, γρ.: λαλεῖν σὺ ἐμὲ (αντί: λαλεῖν σοι ἐμὲ), 8', 1d, γρ.: ἤργισες (αντί: ἤργησες: πρβ. 4', 1d: ἀργίζης), 10', 2d, γρ.: ἤμισον (αντί: ἡμίσον: πρβ. 17', 2d: ἡμισυ), 10', 3d, γρ. ἰσως: μαστίχιν, ἄσπρον ἢ μαῦρον. (αντί: μαστίχιν. Ἄσπρον ἢ μαῦρον;), 11', 2d, γρ. ἰσως: τὴν ἐραβιστήν (αντί: τὴν ἀραβιστήν: πρβ. passim τύπους με αρχικό ἐ- αντί ἀ-: ἐρθεύσατε, ἐρθεύσαμεν, ἐνοίγεν, ἐγαπῶ, ἐγανέκτησες, ἐγαποῦμεν, ἐγάπην, ἐνέγνωσες, ἐνέγνωσα, ἐνεπέουμουν, κ.ά.), 13', 3d, γρ.: ὡς λέγεις (= που λες, ὅτι λες: αντί: Λέγεις ὡς), 13', 2d-3d, γρ. ἰσως: Τί σὺ οὐ λαλεῖς (αντί: Τί σοι: Οὐ λαλεῖς), 13', 4d, γρ.: Τί δὲ (αντί: τὴν δέ), 16', 4d, γρ. ἰσως: ῥγασμένον (= φθαρμένο: αντί: γρασμένο = ποντ. υγραμένο, βρεγμένο), 18', 4d, γρ. ἰσως: μου ἐστίν (= δικό μου: αντί: μου ἐστίν), 18', 2d, γρ.: τὸν ἀγκῶνα, ἢ: τὸν ἀγκωνα (= τὴν ἀγκωνή, τὴ γωνία του δρόμου: αντί: τὸν ἀγῶνα), 26', 3d-4d, γρ. ἰσως: Τί σὺ οὐκ ἐ(μ)πεβλέπεις [ἢ: ἐπιβλέπεις] μοι; Ὡς ὄτ' ... (αντί: Τί σοι: Οὐκ ἐπεβλέπεις μοι, ὡς ὄτ' ...), 26', 2d, γρ. ἰσως: ἐφ' ἡμερῶν (αντί: ἀφ' ἡμερῶν), 28', 1d, γρ. ἰσως: ὀφθαλμοῦ (αντί: οὐφθαλμοῦ: πρβ. 31', 4d: ὁ περιβαλῶν), 28', 1d, γρ.: τῆ[ν] χωρισίαν σου (αντί: τῆ χωρισίαν σου), 29', 1d, γρ. ἰσως: ἡ ὑποταγῆ ... καὶ ὑποταγῆ τοῖς γονοῖ[ς] σου (αντί: τῆ ὑποταγῆ ... καὶ ὑποταγῆ τοῖς γονεῖ[ς] σου), 31', 3d, γρ. ἰσως: ἐκρίβά ... ἂ [ἢ: ᾧ] οὐ φθείρουνται (αντί: ἀκριβά ... [π]οῦ οὐ φθείρουνται), 37', 2d, γρ.: ἐγαθῆς ... ἐκριβοθωρετοῦσαι (αντί: ἀγαθῆς ... ἀκριβοθωρετοῦσαι), 38', 4d, γρ. ἰσως: τοῦ πνεύματός μου (αντί: τοῦ πνευμάτους μου), 39', 1d, γρ. ἰσως: εὐτό (αντί: αὐτό), 40', 4d, γρ.: καὶ ἐξυπνήση (αντί: καὶ ἐξυπνήσοι), 41', 2d, γρ. ἰσως: ἐναγνώστης (αντί: ἀναγνώστης), 42', 4d, γρ.: Δεῖξον μοι (αντί: Δεῖξο[ι]ν μοι), 44', 4d, γρ. ἰσως: προφταστεις εἰμί (αντί: προφταστής εἰμι), 44', 4d, γρ.: καὶ αἰδιώση (αντί: καὶ αἰδιώσοι), 46', 3d, γρ.: Τί σὺ; Οὐ λαλεῖς ἡμῖν; (αντί: Τί σοι; Οὐ λαλεῖς ἡμῖν.), 46', 4d, γρ.: Ἄργισον (αντί: Ἄργησον), 47', 4d, γρ. ἰσως: ἐμβλεῖα (αντί: ἀμβλεῖα), 48', 4d, γρ. ἰσως: Σύνθισον (ἀπό: Σύνθεσον: αντί: Σύνθησον), 49', 4d, γρ. ἰσως: ἔγενεν μπηλός (αντί: ἔγενεν πηλός), 51', 1d, γρ. ἰσως: γείτων, ἢ: γείτων' (αντί: γείτων), 51', 2d, γρ. ἰσως: ὁ γείτο[ς] σας (αντί: ὁ γείτω σας), 52', 1d, γρ.: τὸ[ν] κῆπον (αντί: τὸ κῆπον), 53', 4d, γρ. ἰσως: ἐν χρεῖα (αντί: ἐν καιρῷ [χρεῖας]), 55', 3d-4d, γρ.: Καὶ τί σὺ οὐ τρώγεις; (αντί: Καὶ τί σοι; Οὐ τρώγεις.), 55', 2d, γρ.: ἤργισες (αντί: ἤργησες), 59', 2d, γρ. ἰσως: μὴ ἀτιμῆς (αντί: μὴ ἀτιμοῖς), 59', 1d, γρ. ἰσως: κάμ'σον (= κάμυσον: αντί: κάμσον = κάμψον), 60', 4d, γρ. ἰσως: ἐν παντὶ σκανδάλω (αντί: ἐν παντὶ σκανδάλου), 61', 1d, γρ. ἰσως: εὐχαιρη ἐκ τῶν θλίψεων (ἐν καρδίᾳ εὐχαιρη = εὐκαιρη, ἀδεια: αντί: εὐχερεῖ ἐκ τῶν θλίψεων), 61', 2d, γρ.: ἡ γὰρ ἡ συνάθρο[ι]σις (αντί: ἡ γὰρ [ἡ] συνάθρο[ι]σις), 62', 2d, γρ.: ἀργίσης (αντί: ἀργήσης), 62', 1d, γρ. ἰσως: ἐν παντὶ καιρῷ (αντί: ἐν παντὶ καιροῦ), 63', 1d, γρ. ἰσως: αὐτ[ὸς] ἄλλος γ]ὰρ τούτου (αντί: αὐτὰρ (?) τούτου).

Μπορεῖ, ἰσως, να αντιμετωπιστεῖ και ἡ μεταγραφή: 7', 3d, γρ.: ἐπιστόλιν (αντί: ἐπιστολήν), καθὼς και ἡ απλοποιημένη δῆλωση τῆς συνίξεσης: ἔτσι, γρ.: ἐδιγιάβησαν (αντί: ἐδιγιάβησαν), διγιάτι (αντί: διγιάτι), ραχίγιαν (αντί: ῥαχίγιαν), Πίγισαε (αντί: Πίγισσε).

Ορισμένα, τέλος, τυπογραφικά παροράματα: 4^ν, 2d, γρ.: ἔστιν, 14^ν, 3d, γρ.: μέσων, ἡ: μέσον, 16^ν, 2d, γρ.: ἐκ μητρὸς] σου.

Στο βιβλίο λείπει, όπως σημειώσαμε, η πλήρης αντιβολή με το κείμενο του χφ 4749. Αυτή θα έδινε ίσως οριστική απάντηση για τη γεωγραφική προέλευση των γλωσσικών διαλόγων, των γραφένων τους και των υποτιθέμενων μαθητῶν-αποδεκτῶν της διδασκαλίας (πρβ., π.χ., τις ενδιαφέρουσες ενδείξεις των φφ. 10^ν-11^ν: Δεῦτε καὶ λαλήσωμεν ἄραβιστί, ὃ γὰρ παιδευτῆς κεκώλυκέν μας τοῦ λαλεῖν χορεσμιστί, ἔλυσμόνησα γοῦν τὴν ἄραβιστὴν καὶ τὴν περσιστὴν καὶ ἔσυνετομίσαμεν τὴν γουρδιστὴν καὶ τὴν τουρκιστὴν: 14^ν, 1d: Πόθεν ἦλθες; Ἦλθον ἐκ Μπουχαρίας: 54^ν, 3d-4d: Ὡ παιδίον, δεῦτε, ἵνα ὑπᾶμεν εἰς τὸν Οὐξον). Η σύγκριση αυτή θα βοηθούσε, πιθανόν, και για τη διακρίβωση του προτύπου (είναι το αραβικό κείμενο, που λείπει από μερικά σημεία των χφφ, π.χ. χφ 4750, φ. 39^ν, 3-4, χφ 4749, φ. 33^ν, 2-5, ἢ το πληρέστερο περσικό;), καθώς και της προέλευσης μερικών ἐνθετων διδακτικῶν ἢ γνωμικῶν ρήσεων σε αρχαιότερη γλώσσα (π.χ. φ. 39^ν, 3c-4c: «Μάθε, ὅσον δύνασαι, εἰ σαυτὸς βασιλεύειν ἐθέλεις»), κ.ά. Μερικά από τα προβλήματα αυτά τα διερευνούν, ἢ απλῶς τα θίγουν, τα «Σχόλια» που ακολουθοῦν την ἐκδοση (σχόλια στο αραβικό, περσικό και, ιδίως, σερβικό κείμενο).

Το ἕβδομο μέρος του βιβλίου, «Διερευνήσεις σχετικά με τις γλώσσες του χφ» (σ. 303-330), δίνει σαφέστερα πορίσματα για τα τρία παραπάνω κείμενα: ο συντάκτης ἢ γραφέας του αραβικού κειμένου δεν είναι Ἄραβας και ἔχει μέτρια γνώση της αραβικῆς· ο συντάκτης ἢ γραφέας του περσικού κειμένου κατέχει πολύ καλύτερα τη γλώσσα αυτή, παρά τα αραβικά· ο συντάκτης ἢ γραφέας του σερβικού κειμένου δεν κατέχει τα περσικά, ἀλλὰ φαίνεται να μιμείται τη σύνταξη του αραβικού κειμένου, ἐνῶ, παράλληλα, ἐπηρεάζεται από την ιδιαίτερη σερβική του διάλεκτο και από την παράδοση της ἐκκλησιαστικῆς σλαβικῆς. Αυτό που λείπει εἶναι ἓνα «σφαιρικό» συμπέρασμα, που να δίνει ἀλληλουχία σε ὅλα αυτά τα παραπάνω πορίσματα.

Τέλος, το ὄγδοο μέρος του τόμου περιέχει πλήρη «Πίνακα των σερβικών λεξικών μορφῶν» του χφ (σ. 331-359), ἐνῶ το ἑνατο, και τελευταίο, «Βιβλιογραφία» (σ. 361-367). Στους ἐκτός κειμένου πίνακες περιλαμβάνονται ἀσπρόμαυρες φωτογραφίες των φφ. 1^ν-9^ν του χφ 4750.

Γενικά, ὅπως εἶπαμε και στην ἀρχή, το βιβλίο παρουσιάζει κείμενα με πολύ μεγάλο γλωσσικό, γραμματειακό και ιστορικό ενδιαφέρον. Η πλήρης σχολιασμένη ἐκδοση του ἐλληνικού κειμένου από τον G. S. Henrich θα ἐπιτρέψει τη συναγωγή χρησιμῶτων στοιχείων για πολλά θέματα, ἀνάμεσα στα οποία εἶναι: η μεταφραστικὴ πρακτικὴ της ἐποχῆς και τα γλωσσικά και πολιτισμικά-κοινωνιογλωσσικά προβλήματα της μετάγγισης ὄρων και ιδεῶν της ἰσλαμικῆς ἀνατολῆς στα ἐλληνικά των χρόνων ἀμέσως ὕστερα από την Ἰσλαμική ἀνάκτηση· οι σχέσεις κοινῆς νεοελληνικῆς και διαλέκτων μέσα στο οθωμανικό περιβάλλον· η ἐιδολογικὴ συνάφεια ἢ διαφοροποίηση βυζαντινῶν και ἀνατολικῶν γλωσσικῶν ἐγχειριδίων· οι ἐπαφές των ἀνατολικῶν με τις βαλκανικὲς γλώσσες, κ.ά.

Κομνηνή Δ. Πηδώνια, Ελληνικά παλαιότυπα της βιβλιοθήκης του Ελληνικού σχολείου και των ελληνικών ορθοδόξων εκκλησιών της Βιέννης, «Τετράδια Εργασίας» 13, Αθήνα 1987, σ. 11-196.

Η μελέτη της συγγρ. ανήκει αφενός στον κύκλο των βιβλιογραφικών εργασιών και αφετέρου στον χώρο της παιδείας, όταν εξετάζονται η βιβλιοθήκη και οι χρήστες της.

Στο πρώτο μέρος η συγγρ. καταγράφει με επιμέλεια και σχολαστικότητα τα έντυπα των ελληνικών Ιδρυμάτων της Βιέννης. Το υλικό είναι μεγάλο σε αριθμό και απαίτησε ιδιαίτερο κόπο η καταγραφή και η βιβλιογραφική επεξεργασία του. Η ύπαρξη των δύο παλαιών καταλόγων των ετών 1846 και 1860 δεν διευκόλυνε την ταύτιση των βιβλίων, ώστε παρουσιάστηκε ανάγκη να γίνει εκ νέου έλεγχος και παραβολή των καταγραφών. Είναι ορθή και λειτουργική η διάκριση της εργασίας σε τέσσερα μέρη: (α) Χρονολογικός κατάλογος των παλαιούτων, (β) Περιοδικά, (γ) Χειρόγραφα, (δ) Προσθήκες. Οι πίνακες αντιστοιχίας ανάμεσα στους καταλόγους, όπως και τα ευρετήρια, έχουν ερευνητικό χαρακτήρα.

Η συγγρ. στη σ. 25 προβαίνει σε καίρια παρατήρηση για τον στόχο που κάθε καταλογογράφηση πρέπει να έχει: «Συμβολή στη γνώση τόσο της ελληνικής παιδείας ... όσο και των αναγνωστικών προτιμήσεων». Η Βιέννη υπήρξε κατά τον φθίνοντα 18ο αι. και για τμήμα του 19ου ένας από τους δυο πόλους (ο άλλος είναι η Τεργέστη) του Ελληνισμού της Κεντρικής Ευρώπης, και τα εκεί τυπογραφεία κληρονόμησαν σε κάποιο βαθμό τη δραστηριότητα της γειτονικής Βενετίας. Ο δεσμός των Ελλήνων της Βιέννης με τον βενετικό χώρο παρέμεινε πάντα στενός, όπως μαρτυρούν οι πολλές εκδόσεις του τυπογραφείου του Αγ. Γεωργίου που υπάρχουν στις βιβλιοθήκες (σ. 21), αλλά οι εκδότες της αυστρουουγγρικής μητρόπολης χάραξαν άλλους δρόμους και έστρεψαν το ενδιαφέρον τους σε σχολικά και, θα λέγαμε, επιστημονικότερα έργα, δείγματα της στροφής που λαμβάνει τότε η ελληνική κοινωνία. Οι βιβλιοθήκες λοιπόν της Βιέννης απηχούν αυτή την κατάσταση, αλλά όχι στον βαθμό που θα περιμέναμε. Στον δημόσιο χώρο της ελληνικής παροικίας της πόλης κυριαρχεί το συντηρητικό βιβλίο και είναι ενδεικτικά τα στοιχεία σχετικά με τους τόπους έκδοσης των εντύπων. Προέχει η Βενετία, ακολουθεί η Αθήνα και έπεται, ως τρίτη, η Βιέννη (σ. 106-107). Την ίδια συντηρητική εικόνα παρουσιάζει και ο κατάλογος του 1860, που ωστόσο μας αποκαλύπτει τη θέση που κατείχε και το ξένο βιβλίο, με το ίδιο ωστόσο περιεχόμενο.

Η απουσία από τις βιβλιοθήκες των επαναστατικών φυλλαδίων της εποχής (σ. 21) και η εικόνα που συγκροτείται από τον κατάλογο των εντύπων δεν θα πρέπει να μας οδηγήσουν σε ακραία συμπεράσματα για τον χαρακτήρα των ιδιωτικών βιβλιοθηκών των Ελλήνων στην ίδια πόλη· ακόμη, λίγα είναι τα έντυπα που προέρχονται από δωρεές και δεν μας δίνουν περιθώρια για τη διαμόρφωση κάποιας γνώμης. Τη διακίνηση ωστόσο των βιβλίων από χέρι σε χέρι και την παρουσία παλαιοπωλικής κίνησης του ελληνικού εντύπου μας δείχνει η σημείωση που υπάρχει στο Κυριακοδρόμιο του 1675 (σ. 33, αρ. 3), βιβλίο που από τη

Βενετία (τόπος έκδοσης) πέρασε στο Σκούταρι, για να καταλήξει στη Βιέννη. Τελειώνοντας, υπογραμμίζω την έλλειψη συστηματικής μελέτης για τα τυπογραφεία και τους εκδότες της Βιέννης, ανάμεσα στους οποίους είναι και οι Μεχίταριστές (γι' αυτούς υπάρχει ήδη μονογραφία, αλλά μόνο για τις σλαβικές εκδόσεις τους, G. Wytzens, *Die Slavica der Wiener Mechitharisten-Druckerei*, Wien 1985).

Ακολουθώντας την ίδια μεθοδικότητα, και με τη φιλοπονία που τη διακρίνει, η κ. Πηδώνια θα μπορέσει στο μέλλον να μας προσφέρει ευρύτερες σχετικές μελέτες.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ

Ίωάννης Α. Παπαδριανός, Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.), Θεσσαλονίκη 1988, σ. 264. (I.M.X.A., άρ. 210).

Το Zemun, γνωστό στην ελληνική βιβλιογραφία ως Σεμλίνο, ήταν αρχικά ένα μικρό χωριό που κατά τον 17ο, 18ο και 19ο αι. αναπτύχθηκε δυναμικά χάρη στο ενδιαφέρον της κεντρικής εξουσίας των 'Αψβούργων και δικαιολογημένα, επειδή κατά τους αιώνες αυτούς άπετέλεσε ένα διαμετακομιστικό κέντρο (transit) και τούτο γιατί, από στρατηγική άποψη, άπετέλεσε το τελευταίο συνοριακό σημείο της Αύστρουγγαρίας προς τα νότια, άπέναντι δηλ. στο τουρκοκρατούμενο Βελιγράδι. Ήταν, ως εκ τούτου, φυσικό να κινήσει το ενδιαφέρον των 'Ελλήνων εμπόρων της Μακεδονίας, της 'Ηπείρου και της Θεσσαλίας, που γνώριζαν καλά τα σημεία εκείνα της Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης όπου μπορούσαν να αναπτύξουν τις ποικίλες έμπορικές δραστηριότητές τους. Στην πόλη αυτή οι Έλληνες δημιούργησαν σταδιακά μία εύρωστη παροικία, που έλεγχε σημαντικό τμήμα της οικονομικής ζωής της περιοχής και, κατά κάποιον τρόπο, της Αύστρουγγαρίας. Κατά το παρελθόν όρισμένοι Σέρβοι έρευνητές άσχολήθηκαν με την ελληνική αυτήν παροικία, αλλά το άποτέλεσμα των έρευνών τους δεν ήταν το άναμενόμενο, ούτε άλυπτε τις προσδοκίες της ιστορικής και φιλολογικής έπιστήμης. Το κενό αυτό έρχεται να καλύψει ή διδακτορική διατριβή του κ. Γιάννη Παπαδριανού, γνωστού, άλλωστε, ιστορικού και βαλκανιολόγου, που δημοσίευσε κατά το παρελθόν και άλλες συναφείς μελέτες.

Το βιβλίο του αυτό ό συγγρ. το διαιρεί σε πέντε κεφάλαια. Στο πρώτο, «'Η ίδρυση και ή εξέλιξη της ελληνικής παροικίας του Zemun, Δημογραφικά στοιχεία» (σ. 21-77), αναλύονται όλες εκείνες οι αίτίες που καθιστούν το Zemun τόσο σημαντικό κέντρο· αναφέρουμε, πάντως, έδω ότι στη θεαματική αυτήν άνέλιξη της πόλης συνέβαλαν σημαντικά οι συνθήκες του Karlovitz (1699), του Passarowitz (1718) και του Βελιγραδίου (1739), καθώς και οι δύο άλλεπάλληλες καταστροφές της Μοσχόπολης (1769, 1788), που έφεραν εκεί πολλούς ξεριζω-

μένους Μοσχοπολίτες. Δὲν ἦταν λοιπὸν τυχαῖο ὅτι ἐπὶ συνόλου 9.000 κατοίκων τῆς πόλης οἱ 1.000 ἦσαν Ἕλληνες. Στὸ ἴδιο αὐτὸ κεφάλαιο ὁ συγγρ. ἐρευνᾷ τις αἰτίες γιὰ τις ὁποῖες ἡ παροικία παρήκμασε: πρῶτα ἦταν οἱ οἰκονομικοὶ λόγοι μὲ τὴν παρακμὴ τῆς πόλης ὡς κέντρου τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου καί, ὕστερα, οἱ πολιτικοί, ἀφοῦ πολλοὶ Ἕλληνες ἀπόδημοὶ τοῦ Zemun τὸ ἐγκατέλειψαν καὶ ἤλθαν μετὰ τὴν ἐθνικὴ μας ἀνεξαρτησία νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν ἐλεύθερη πατρίδα. Κάτι ἀνάλογο, ἄλλωστε, συνέβη καὶ μὲ τις ἄλλες ἐλληνικὲς παροικίες.

Στὸ δευτέρου κεφάλαιο, «Τὸ νομικὸ καθεστῶς τῶν Ἑλλήνων τοῦ Zemun» (σ. 79-98), ὁ συγγρ. μελετᾷ τις διαδικασίες ἀπὸ τις ὁποῖες πέρασε τὸ νομικὸ καθεστῶς τῆς παροικίας· θεωρεῖ ὡς σταθμὸ στὴν ἱστορία τῆς πόλης τὴν ὀνομασία της ὡς ἐλεύθερου καισαροβασιλικοῦ στρατιωτικοῦ δήμου (privilegierte kaiserlich-königliche Militärcommunity), ἀνεξάρτητου δηλ. ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ διοίκηση τῆς Σλαβονίας-Σρέμ (1749)· τότε ἡ πόλη θὰ ἀποκτήσει τὴ δική της φυσιογνωμία, τὸ Magistrat (1751), καὶ ἀπὸ τὸ 1787 θὰ ἀποκτήσει τὸν δικό της δήμαρχο (Bürgermeister), σύνδικο, συμβούλους. Σημειώνουμε ὅτι τρεῖς Ἕλληνες ἀπόδημοὶ ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Μακεδονία πέρασαν ὡς δήμαρχοι ἀπὸ τὸ Zemun· πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Καλλιγράφου-Κυρίτσα (1803-1807) ἀπὸ τὸ Βογατσικό, τὸν Κωνσταντῖνο Ἀθανασίου Πέτροβιτς (1872-1874) ἀπὸ τὸ Μπλάτσι, καὶ τὸν Παναγιώτη Μόρφη (1884-1893) ἀπὸ τὴν Κατράνιτσα, ποὺ συνέδεσαν τὸ ὄνομά τους μὲ σειρά ἔργων ποὺ βοήθησαν πολὺ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πόλης. Ὅσο γιὰ τοὺς κατοίκους τοῦ Zemun, αὐτοὶ χωρίζονταν σὲ τρεῖς τάξεις: στοὺς πολίτες (cives, Bürger), ποὺ εἶχαν «ἠθικὰ προσόντα», ἦσαν πετυχημένοι ἔμποροι καὶ εἶχαν ἀκίνητη περιουσία· στοὺς φορολογουμένους (Kontribuenten) ποὺ μπορεῖ νὰ ἦσαν ἐπιτυχημένοι ἐπαγγελματίες καὶ ἔμποροι, ἀλλὰ δὲν εἶχαν τὰ ἀπαιτούμενα προσόντα —αὐτὴ μάλιστα ἡ τάξη ἀποτελοῦσε καὶ τὴν πλειοψηφία τοῦ δήμου· ἡ τρίτη τάξη ἦσαν οἱ προστατευόμενοι φορολογούμενοι (Schutz-Kontribuenten), ποὺ ἦσαν Τούρκοι ὑπήκοοι καὶ ἦσαν, μάλλον, προσωρινοὶ κάτοικοι —αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι δηλώνονταν ἀρχικὰ ὡς Ἕλληνες (Griechen), πλήρωναν φόρους καὶ εἶχαν μιὰν ἰδιαίτερη συμβολὴ στὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ Zemun. Οἱ Ἕλληνες αὐτοὶ δὲν σκόπευαν νὰ ἐγκατασταθοῦν μόνιμα στὸ Zemun, ἀλλὰ μετὰ τὸ 1769, τὴν πρώτη δηλ. καταστροφὴ τῆς Μοσχόπολης, ἔφθασαν ἐδῶ πολλοὶ Μοσχοπολίτες, ὁπότε οἱ Αὐστριακοὶ ἀρχίζαν νὰ πιέζουν τοὺς Ἕλληνες νὰ λάβουν τὴν αὐστριακὴ ὑπηκοότητα. Οἱ Μοσχοπολίτες ἀκολουθοῦν, ὅπως καὶ ἄλλοι συμπατριῶτες τους, τὸν ἴδιο τρόπο ἐγκατάστασης: σχηματίζουν τοὺς πρώτους πυρῆνες καὶ μετὰ καλοῦν τις συζύγους, τὰ παιδιὰ τους, τοὺς ἄλλους συγγενεῖς τους καὶ λίγο ἀργότερα τὸν ἱερέα καὶ τὸν διδάσκαλο. Οἱ Ἕλληνες τοῦ Zemun ἔμειναν στὴν συνέχεια γνωστοὶ ὡς *σπεδιτόροι ἢ κομμισιονάριοι*, ποὺ εἶχαν ἰδρύσει καὶ σωματεῖο, τὴν α' Ἀδελφότητα τῶν σπεδιτόρων τοῦ Ζέμονος». Στὴ δεύτερη κατηγορία τῶν Ἑλλήνων παροίκων τοῦ Zemun ἀνῆκαν οἱ ὀνομαζόμενοι αὐστριακοὶ ὑπήκοοι (Kaiserlich-Königliche Unterthanen) ποὺ θεωροῦνταν μόνιμοι κάτοικοι τῆς πόλης καὶ ἀνῆκαν στὴν τάξη τῶν πολιτῶν (Bürger) ἢ τῶν φορολογουμένων (Kontribuenten). Ὁ συγγρ. ἀναφέρει μιὰ στατιστικὴ τοῦ 1799, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στὴν τάξη τῶν πολιτῶν ἀνῆκαν μόνον 157 κάτοικοι τοῦ

Zemun, από τους οποίους οι 40 ήταν Έλληνες.

Ένδιαφέρον παρουσιάζει και το τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου, το αφιερωμένο στην « Έκκλησιαστική ζωή των Έλλήνων του Zemun » (σ. 99-121): ο συγγραφέας πληροφορεί ότι στο Zemun υπήρχαν οι εξής ὀρθόδοξες ἐκκλησίες: τοῦ Ἁγίου Νικολάου (κτίζεται ἀπὸ τὸ 1745 ὡς τὸ 1752), τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου (ἐγκαίνια 1780), τῆς Ἁγίας Τριάδος (κτίζεται τὸ 1842): σ' αὐτὲς θὰ προσθέσουμε τὸ παρεκκλήσι τῶν Ἀρχαγγέλων στὸ λοιμοκαθαρτήριο τοῦ Zemun (ἐγκαίνια 1787) ποὺ τὸ ἔκτισε ὁ Θεσσαλονικεὺς μεγαλέμπορος τοῦ Zemun Θεόδωρος Ἀποστόλου. Δὲν ἦσαν λίγα τὰ προβλήματα ποὺ εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν οἱ Ἕλληνες τοῦ Zemun ἀπὸ τὶς αὐστριακὲς ἀρχές, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς διενέξεις τοὺς μὲ τοὺς ὀμοδόξους τοὺς Σέρβους γιὰ ἐκκλησιαστικῆς φύσεως ζητήματα. Σημειώνουμε, πάντως, ὅτι οἱ διενέξεις αὐτὲς σταμάτησαν ὕστερα ἀπὸ τὸ σχηματισμὸ μεικτῆς ἑλληνοσερβικῆς ἐπιτροπῆς ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου τοῦ Zemun, ἡ ὁποία ἀντιμετώπισε συνολικὰ τὰ διορθόδοξα προβλήματα τῶν δύο στοιχείων, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν ἡ γλώσσα τῆς λειτουργίας, ποὺ ρυθμίσθηκε νὰ γίνεται στὴν ἑλληνικὴ κάθε δευτέρη Κυριακὴ καθὼς καὶ στὶς μεγάλες γιορτές· ἡ ρύθμιση αὐτὴ διατηρήθηκε ἕως τὸν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον. Σημειώνουμε ἐδῶ, μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴν, ὅτι τὸ ἴδιο πρόβλημα ἀντιμετώπισαν καὶ οἱ Ἕλληνες τοῦ Sibiu καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Βρασον ἀπὸ τὶς συνεχεῖς πιέσεις τῶν ὀμοδόξων Ρουμάνων, πότε γιὰ νὰ ἐπιβάλουν δικὸν τους ἐφημέριον, καὶ πότε γιὰ νὰ ἔχουν ὑπὸ τὸν ἔλεγχόν τους τὴν ἐκκλησία, ποὺ κτίσθηκε μὲ δαπάνη τῶν Ἑλλήνων, καὶ πότε γιὰ νὰ γίνεται ἡ λειτουργία στὴ ρουμανικὴ.

Τὸ τέταρτον κεφάλαιον κάνει λόγο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐκπαίδευσης τῶν Ἑλλήνων τοῦ Zemun (σ. 121-178), ποὺ ἄρχισε οὐσιαστικὰ τὸ 1794 μὲ τὴν ἴδρυση ἑλληνικῆς σχολῆς στὴν πόλιν —ἕως τότε τὰ παιδιὰ τῶν Ἑλλήνων ἀποδήμων μὸρφωναν ἰδιωτικοὶ διδάσκαλοι, ὅπως ὁ Κ. Ἰωαννίδης, ὁ ἱερεὺς Θεόδωρος Στεργιάδης, ὁ ἔμπορος Γιαννάκης Ἀργυρίου, ὁ Ἀναστάσιος Δήμου, ὁ Γ. Σπίδας, ὁ Κ. Κόπανος κ.ἄ. Τὶς ἐκπαιδευτικὰς, πάντως, ἀνάγκας τῶν Ἑλλήνων τοῦ Zemun κάλυπτε, ἀπὸ τὸ 1745, καὶ τὸ κοινὸν σχολεῖον τῆς ὀρθόδοξης κοινότητος τοῦ Zemun, ὅπου σπούδαζαν τὰ ἑλληνόπουλα μαζὶ μὲ τὰ παιδιὰ τῶν Σέρβων. Ὡς ἰδιωτικὸς διδάσκαλος διακρίθηκε στὸ Zemun ὁ Δημήτριος Δάρβαρης, ποὺ δίδαξε ἐκεῖ κατὰ τὴν δεκαετία 1785-1795. Ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερον τμήμα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ καλύπτει ἡ ἐξέταση τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου τοῦ Zemun: ὀργάνωση, λειτουργία, διδασκόμενα μαθήματα, κύκλος σπουδῶν, ὑποχρεώσεις διδασκόντων καὶ διδασκομένων. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ ποῦμε ἐδῶ ὅτι στὸ σχολεῖον αὐτό, ποὺ γρήγορα ἀπέκτησε μεγάλη φήμη, σπούδαζαν ὄχι μόνον Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ νέοι Σέρβοι, Οὐγγροὶ, Γερμανοὶ τοῦ Zemun, νέοι ἀπὸ τὸ Βελιγράδι καὶ τὶς γύρω περιοχές· γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονός ὅτι στὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον τοῦ Zemun φοίτησαν ὁ μέγας Σέρβος ποιητὴς Sima Milutinović-Sarailija καὶ ὁ Σέρβος πολιτικὸς Ilija Carašanin. Τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον τοῦ Zemun, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν περίοδον τῆς μεγάλης ἀκμῆς του, γύρω δηλ. στὰ χρόνια 1820-1823, εἶχε 123 μαθητὰς, ἔκλεισε τὶς πύλες του τὸ 1876.

Ἡ οἰκονομικὴ ἀνθιση τῶν Ἑλλήνων τοῦ Zemun εἶχε ὡς ἐπακόλουθον, ὅπως

ἄλλωστε συμβαίνει στις περιπτώσεις αυτές, και την πνευματική ἄνθιση. Δικαιολογημένα λοιπὸν ὁ συγγρ. ἀφιέρωσε τὸ πέμπτο κεφάλαιο τῆς μελέτης του στὴν «Φιλολογικὴ καὶ ἐκδοτικὴ κίνηση» (σ. 179-223). Πρῶτα-πρῶτα πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἀξιόλογα πρωτότυπα ἔργα καὶ μεταφράσεις ἐκπονήθηκαν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. καὶ κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου ἀπὸ Ἑλλήνες λογίους τῆς πόλης. Στὸ Ζεμπν ὁ πολυγραφότατος Κλεισουριώτης Δημήτριος Ν. Δάρβαρης συνέγραψε τὴν *Γραμματικὴ Γερμανικὴ* (1785) καὶ τὴν *Μικρὰ Κατήχηση* (1791) καὶ μετέφρασε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ στὴν σλαβοσερβικὴ τὴ *Χρηστοθήθεια* τοῦ Ἀντωνίου Βυζαντιοῦ (1786), τὸν *Πίνακα* τοῦ Κέβητος τοῦ Θηβαίου καὶ τὸ *Ἐγχειρίδιον* τοῦ Ἐπικτήτου (1799). Ὁ Γεώργιος Ζαχαριάδης ἦταν ἕνας ἄλλος λόγιος ποῦ ἀνέπτυξε στὸ Ζεμπν στὰ χρόνια 1799-1806 καὶ 1810-1820 ξεχωριστὴ συγγραφικὴ καὶ ἐκπαιδευτικὴ δραστηριότητα· συνέγραψε ἕνα Ἑλληνο-Σλαβικὸ Λεξικὸ (*Λεξικὸν Ῥωμαίκο-σλαβωνικόν, Rečnik grečesko-slavenski*) (1803) καὶ τὴν *Γραμματικὴ Ἑλληνικὴ* (1815), μετέφρασε Πλούταρχο (1807) κλπ. Ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἕνα στιχούργημα σὲ δεκαπεντασύλλαβο ὁμοιοκατάληκτο, ποῦ συνέγραψε τὸ 1807 ὁ Καστοριανὸς μεγαλέμπορος τοῦ Ζεμπν Τριαντάφυλλος Δούκας καὶ ὅπου καταγράφονται τὰ γεγονότα τῶν τριῶν πρώτων ἐτῶν τῆς πρώτης σερβικῆς ἐπανάστασης (1804-1807)· τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τίς πιὸ ἀξιόλογες ἱστορικὲς πηγές γιὰ τὴν ἐπανάσταση αὐτὴν, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Δούκας συνδεόταν μὲ τοὺς Σέρβους ὀπλαρχηγούς καὶ γνώριζε πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς ἐποχῆς. Ὁ συγγρ. στὸ ἴδιο κεφάλαιο παραθέτει λειπομερειακὰ τίς πολυάριθμες σερβικὲς καὶ γερμανικὲς ἐκδόσεις τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφείων τοῦ Ζεμπν, τοῦ Καραμάτα (1888-1898), τοῦ ὁποῦ ὁ συγγρ. ἐνετόπισε 50 ἐκδόσεις, καὶ τοῦ Πούλιου (1898-1924), ὅπου τυπώθηκαν ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ μὲ κύρος στὴν πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ τῆς Σερβίας. Στὸ Παράρτημα (σ. 225-233) ὁ συγγρ. σημειώνει ἐνδεικτικὰ in extenso μίαν σειρὰ τῶν σημαντικωτέρων πηγῶν ποῦ χρησιμοποίησε.

Μὲ τὸ βιβλίον αὐτὸ τοῦ κ. Παπαδριανοῦ προωθοῦνται πάρα πολὺ οἱ γνώσεις μας γιὰ τίς ἑλληνικὲς παροικίες τῆς Βαλκανικῆς καὶ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης κατὰ τὸν 17ο-19ο αἰ. Βέβαια δὲν πρέπει νὰ εἴμαστε ἱκανοποιημένοι ἀπὸ τὸν ρυθμὸ μὲ τὸν ὁποῖο παρουσιάζονται οἱ συναφεῖς μὲ τὰ θέματα αὐτὰ μελέτες (ἔχουμε μόνον γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς Τεργέστης, τίς γνωστὲς μελέτες γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Βενετία, ἀλλὰ μᾶς λείπουν βασικὲς μελέτες γιὰ τίς ἑλληνικὲς κοινότητες τῆς Βιέννης, τοὺς Ἑλλήνες τῆς Λειψίας, τοῦ Μονάχου, τοῦ Λβόφ κ.ἄ.). Γι' αὐτό, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ μελέτη αὐτὴ τοῦ συγγρ. εἶναι εὐπρόσδεκτη, ἐπειδὴ προωθεῖ ἕνα καίριον αἶτημα: νὰ γνωρίσουμε δηλ. τοὺς οἰκονομικούς, πολιτικούς καὶ πνευματικούς μηχανισμούς πάνω στοὺς ὁποίους στηρίχθηκε ἡ δυναμικὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Κοινοτισμοῦ τῆς Διασπορᾶς. Ἡ ἔλλειψη τῶν σχετικῶν μονογραφιῶν γιὰ τίς κοινότητες αὐτὲς ἐμπόδισε τὸν συγγρ. νὰ κάμει συσχετισμούς ἢ νὰ ἴδῃ παράλληλους τρόπους λειτουργίας, ὅπως ἦταν, γιὰ παράδειγμα, στίς ἐπίσης ἀπὸ τὴν αὐστρουγγρικὴ ἐξουσία ἐλεγχόμενες ἑλληνικὲς ἐμπορικὲς κομπανίες τοῦ Sibiu καὶ τοῦ Braşov, ὅπου οἱ Ἑλλήνες ἦσαν χωρισμένοι (καὶ χωρισμένοι, δυστυχῶς, μὲ μίσος) στοὺς cives graeci καὶ στοὺς companisti

—μέλη τῶν κομπανιῶν· οἱ μὲν πρῶτοι ἀντιστοιχοῦσαν, προφανῶς, μὲ τοὺς cives, Bürger τοῦ Zemun, ἐνῶ οἱ δεῦτεροι μὲ τοὺς Kontribuenten. Μία συμπλήρωση: ὁ διδάσκαλος τοῦ Zemun Ἄντωνιος Σταματόπουλος (περ. 1805) πέρασε καὶ ἀπὸ τὸ Sibiu, φυσικὰ ἀργότερα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Κραϊόβα (βλ. C. Papacostea-Danielopulu, Les cours de grec dans les écoles roumaines après 1821 (1821-1866), RESEE 9 (1971) 75.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

Solomos. La Vision prophétique du moine Dionysios ou «La Femme de Zante». Essai d'anastylose de l'œuvre. Introduction-Traduction-Commentaires par *O c t a v e M e r l i e r*, Paris 1987. Les Belles Lettres, σ. 284+12 εικ. [Centre d'Études d'Asie Mineure. Archives Melpo et Octave Merlier no 1].

Κυκλοφόρησε πρόσφατα το ολοκληρωμένο, ἀλλὰ ἀδημοσίευτο μέχρι τώρα ἔργο τοῦ O. Merlier που ἦταν ὑπὸ ἐκτύπωση (ακριβέστερα κατὰ το ἥμισυ τυπωμένο, ὅπως γράφει στο προεισαγωγικὸ το σημείωμα καὶ ο διευθυντὴς το Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν Π. Κιτρομηλίδης, σ. 6), καθυστέρησε ὅμως ἐξαιτίας το θανάτου το σημαντικοῦ Γάλλου νεοελληνιστῆ (1976) καὶ δημοσιεύθηκε ἀφού το 1985 ἀνατέθηκε ἡ ἐπιμέλεια τῆς ἐκδόσῆς το στον Οδ. Δημητρακόπουλο καὶ στὴν Ελένη Παπανικολάου.

Το βιβλίο ἀποτελεῖται ἀπὸ «Εἰσαγωγή» (σ. 11-13), «Εἰσαγωγικὸ σημείωμα» (σ. 15-21) καὶ «Πρόλογο» (σ. 23-45) που διακρίνεται σε 4 μέρη (I: «Το χειρόγραφο», II: «Ο τίτλος το ἔργου», III: «Τα κεφάλαια το ποιήματος»· το IV ἀφορὰ στὴ σχέση τῆς *Γυναίκας τῆς Ζάκυθος* [στο ἐξῆς *Γ.Ζ.*] με τοὺς *Ελεύθερους Πολιορκημένους* καὶ τὴ *Σάτιρα το 1833*). Ακολουθῶς ἀναπαράγονται ἀντικριστὰ, σελίδα-σελίδα, το χειρόγραφο τῆς *Γ.Ζ.* καὶ το ἀντίγραφο που ἐγίνε ἀπὸ τον I. Πολυλά (σ. 48-127), γιὰ νὰ ἀκολουθήσει ἡ ἐνότητα που τιτλοφορεῖται «Το ἔργο» (σ. 129-249), ὅπου περιλαμβάνεται ἓνα ἀρκετὰ ἐκτεταμένο «Δοκίμιο ἐρμηνείας» (σ. 129-148), το κείμενο τῆς «ἀναστύλωσης» (ἀντικριστὰ ἡ γαλλικὴ ἀπόδοση) τῆς *Γ.Ζ.*, που προτείνει ο συγγραφέας (σ. 150-219), καὶ ἡ σχετικὴ, ἐνιαία πλέον, γαλλικὴ μετάφραση (σ. 222-249). Τέλος ὑπάρχουν δύο Παραρτήματα, ἀπὸ τα ὁποῖα το ἓνα ἐκθέτει τα δεδομένα το χειρογράφου (σ. 251-257), ἐνῶ το ἄλλο, το ἐκτενέστερο, ἔχει νὰ κάνει με τὶς Σημειώσεις το χειρογράφου (σ. 258-280).

Στο ἐξαιρετικὰ καλαίσθητα τυπωμένο αὐτὸ βιβλίο ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ δώδεκα εἰκόνες, πέντε ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὶς ξυλογραφίες το Γ. Γρηγόρη που κοσμοῦσαν τὴν πολυτελή, μεγάλου σχήματος, ἐκδοση τῆς *Γ.Ζ.* ἀπὸ τον Κ. Καιροφύλα (Ἀθήνα, Στοχαστῆς, 1927).

Ἀπὸ τὴν «Εἰσαγωγή» ἐξάγονται οἱ δύο κύριοι ἄξονες γύρω ἀπὸ τοὺς ὁποῖους περιστρέφεται ἡ προσπάθεια το συγγρ. νὰ «ἀναστύλωσει» (περισσότερα γιὰ το περιεχόμενο το ὅρου θὰ ἀναφερθῶν παρακάτω) τὴ *Γ.Ζ.*, δηλαδὴ (α) ἔργο-

χειρόγραφο, (β) ποιητής-κόσμος. Αναπτύσσεται, λοιπόν, το θέμα της απόκρυψης του χειρογράφου και εκφράζεται η άποψη ότι το πορτραίτο της Γυναίκας στο κείμενο συνοψίζει περισσότερες γυναίκες των αριστοκρατικών κύκλων της Ζακύνθου και τη στάση τους απέναντι στην Επανάσταση: αποδίδεται έτσι έμφαση στη διάσταση του πραγματικού, του κοινωνικά αναγνωρίσιμου, των όσων συμβαίνουν στο κείμενο.

Το «Εισαγωγικό σημείωμα» αφορά κυρίως στην έκθεση του περιεχομένου του έργου και στην επισήμανση του θέματος των πολλών σημειώσεων του Σολωμού μέσα στο χειρόγραφο. Εδώ ο συγγρ. θέτει, αρχικά, το αποφασιστικό ζήτημα, την κεντρική, θα λέγαμε, θέση της προσπάθειάς του: το περιεχόμενο του όρου «ανασύλωση» και των λόγων που καθορίζουν, πάντα κατά τον συγγρ., αυτή την επιλογή. Η συλλογιστική του εκκινεί σαφώς από τη θέση ότι το κείμενο του Σολωμού, εξαιτίας της πληθώρας των σημειώσεων που προέρχονται από τις επόμενες φάσεις επεξεργασίας του κειμένου (1829 και 1833), είναι ατελές ή ατελείωτο, κατά την ορολογία που προτείνει ο Γ. Κεχαγιόγλου¹.

Στη συνέχεια σημειώνει ότι, παρά την εξηγήσιμη στάση των εκδοτών του κειμένου (η αναφορά κυρίως στις εκδόσεις του Λ. Πολίτη) να μην αναμιχθούν τα ελληνικά με τα ιταλικά (σ. 19), ο ίδιος, μεταφράζοντας στα γαλλικά το κείμενο και τις σημειώσεις, δεν αντιμετωπίζει το γλωσσικό αυτό φράγμα, ούτε και τη δυσκολία του Έλληνα αναγνώστη να συλλάβει, διαμέσου διαφορετικών γλωσσών, την ενότητα της σκέψης του ποιητή. Καταλήγει λοιπόν στο ότι, επειδή ακριβώς αναζητεί αυτή τη σκέψη και επιδιώκει να την ξεκαθαρίσει, μπορεί και να ενσωματώσει στο κυρίως κείμενο τις περισσότερες σημειώσεις (εκτός ολίγων εξαιρέσεων), αποκαθιστώντας έτσι ένα σύνολο που, παρά το ατελές του κειμένου, εμφανίζεται σαφώς πληρέστερο, πιο λογικό και πιο εύκολο προς ερμηνεία απ' ό,τι μόνο του το ελληνικό κείμενο (σ. 19). «Κατανοητό», «λογικό», «πλήρες» είναι οι όροι-κλειδιά που στηρίζουν τη βασική επιδίωξη του συγγρ. να εξαχθεί από ένα «ποιητικό έργο ατελές, ένα δυναμικό έργο ολοκληρωμένου μεγαλείου» (σ. 15), ενώ ήδη στην αρχή του «Εισαγωγικού σημειώματος» σημειώνει ότι θα μπορούσε κανείς ακόμα και να «γράψει» (βλ. να «συμπληρώσει») τα προβλεπόμενα (σχέδια, σημειώσεις, versets, κλπ.) από τον Σολωμό. Αυτή την ενσωμάτωση ο συγγρ. τη θεωρεί λίγο παρακάτω (σ. 41) «ούτε αδύνατη, ούτε αστόχαστη»: επισημαίνει όμως ότι, σε σύγκριση με το στόχο του Λ. Πολίτη (στην έκδοση του 1944)², που περιοριζόταν στη μελέτη του χειρογράφου με μέθοδο κριτική, ο δικός του, για την αποκατάσταση του οριστικού έργου (σ. 24), είναι πιο φιλόδοξος, υπόκειται όμως ταυτόχρονα και σε πολλούς κινδύνους. Διαπιστώνει κανείς πως δεν πρόκειται εδώ για μια προβληματική που στοχεύει στην έκδοση της Γ.Ζ. και φυσικά προτίθεται να αντιμετωπίσει τα συγκεκριμένα και ακανθώδη εκδοτικά

1. Γ. Κεχαγιόγλου, Προτάσεις για τον Πόρφυρα του Σολωμού, Αφιέρωμα στον καθηγητή Λίνο Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 153.

2. Σολωμού Η Γυναίκα της Ζάκυνθος, έκδ. Λ. Πολίτη, [Αθήνα] 1944.

προβλήματα του κειμένου, αλλά για μιαν απόπειρα αποκατάστασης της συνέχειας και συνοχής του κειμένου, που προέρχεται από μια μεταφραστική εμπειρία: να αποδοθεί, από το χειρόγραφο, στα γαλλικά η Γ.Ζ.

Δεν χρειάζεται ασφαλώς να τονισθεί ότι το κείμενο διαθέτει, στην πρώτη τουλάχιστον μορφή του (1826), που σύμφωνα με την άποψη του Γ. Π. Σαββίδη³ θα πρέπει να διατηρηθεί ως βασικό κείμενο στη μελλοντική έκδοση, και συνοχή και αρτιότητα· ούτε βέβαια το γεγονός ότι —τουλάχιστον κατά τις εκδόσεις του Λ. Πολίτη⁴— αρκετές προσθήκες και διορθώσεις της δεύτερης και τρίτης φάσης επεξεργασίας περνούν στην αρχική μορφή της Γ.Ζ. χωρίς να προκαλούν σοβαρές εμπλοκές εκδοτικής υφής. Θα πρέπει να τονισθεί ότι η λογική αποκατάσταση που επιχειρείται, η ανάμειξη, δηλαδή, σε ένα ενιαίο κείμενο όλων των δεδομένων του χειρογράφου (κείμενο, προσθήκες, διορθώσεις, παραλλαγές, σημειώσεις, σχέδια σημειώσεων) με ομαδοποίηση κατά κεφάλαιο (ομαδοποίηση που ακολουθεί εν τέλει, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις, τη σχετική κατάταξη του Λ. Πολίτη), είναι χρήσιμη για τη μελλοντική έκδοση του κειμένου, διότι παρέχει το σύνολο των δεδομένων του χειρογράφου σε μια συνεχή ροή· παρέχει όμως ταυτόχρονα (και αμφίδρομα) και το περιθώριο για παρανοήσεις, από τις οποίες η κυριότερη είναι ότι παρακολουθεί κανείς τη σκέψη του Σολωμού (να πούμε ορθότερα, τα σχέδια ή τις προθέσεις του Σολωμού), χάνει όμως το κυρίως κείμενο, καθώς διασπάται η ήδη υπάρχουσα ενότητα της πρώτης μορφής του με την παρεμβολή εννοτήτων που δεν έχουν θέση σε αυτό. Έπειτα, είναι αρκετά παρακινδυνευμένη η ακριβής ένταξη σε ενιαίο κείμενο όλου αυτού του ετερογενούς παρακειμενικού και μετακειμενικού (κατά την ορολογία του G. Genette⁵) υλικού του χειρογράφου, κατ' απόλυτη αντιστοιχία.

Το πρώτο μέρος του «Προλόγου» αφορά σε γενικές παρατηρήσεις για τη διάρθρωση του υλικού του χειρογράφου (ο πίνακας του Παραρτήματος Ι εκθέτει τα σχετικά δεδομένα)· την πειστική επιχειρηματολογία (όπου η Γ.Ζ. αποκαλείται και ποίημα) σχετικά με τον τίτλο του έργου: *Όραμα του Διονύσιου Ιερομόναχου, εγκάτοικου εις ξωκλήσι Ζακύνθου* (ως υπότιτλος: *Γυναίκα της Ζάκυθος*), (σ. 26-31), διαδέχεται το ιδιαίτερα ενδιαφέρον για το πρόβλημα που θέτει τρίτο μέρος, το σχετικό με τα «Κεφάλαια του ποιήματος». Και μόνο η σύναψη των λέξεων «Κεφάλαια» και «Ποίημα», χωρίς κάποιες αναγκαίες διευκρινίσεις, δημιουργεί μια κατ' αρχήν σύγχυση που όμως δεν τη διαλύει ο συγγρ. Εάν υφίσταται ένας βασικός λόγος για τον οποίο η Γ.Ζ. θεωρήθηκε αποκλειστικά πεζογράφημα, αυτός αφορά κυρίως στην έκδηλη, άμεσα αντιληπτή, αφηγηματική ροή και υπόσταση του κειμένου που τονίζεται και από τον παραπλανητικό

3. Γ. Π. Σαββίδη, Εισήγηση σε μία νέα ανάγνωση της *Γυναίκας της Ζάκυθος*, περ. *Περίπλους*, αριθ. 9-10 ('Ανοιξη-Καλοκαίρι 1986), σ. 12.

4. Η δεύτερη έκδοση της Γ.Ζ., το 1955: *Διονύσιου Σολωμού 'Απαντα*, τόμ. Β': *Πεζά και Ιταλικά*, έκδ. Λ. Πολίτη, [Αθήνα 1955].

5. G. Genette, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Paris [1982].

χωρισμό σε «Κεφάλαια»: παραπλανητικό για το σημερινό αναγνώστη, ασφαλώς, δεδομένου ότι τα «Κεφάλαια» του Σολωμού παραπέμπουν κυρίως στα «Capitula» της *Υπερκάλυψης* του Foscolo και (δι' αυτής) στη λατινική παράδοση της διάκρισης της *Αποκάλυψης* του Ιωάννη σε «Capitula», και όχι στη γνωστή και οικεία διάκριση του πεζογραφικού έργου, και ειδικότερα του μυθιστορήματος, σε τμήματα.

Το πρόβλημα εστιάζεται, από τον συγγρ., στον αριθμό των «Κεφαλαίων» με τα οποία ο Σολωμός σχεδίαζε να συμπληρώσει τις τέσσερις λευκές σελίδες του χειρογράφου (φ. 6^β, 7^α, 7^β και 8^α)⁶ που μεσολαβούν ανάμεσα στο δεύτερο και το τρίτο αρχικό κεφάλαιο (1826) του κειμένου. Η αρίθμηση από τον Σολωμό του κεφαλαίου που έπεται του δεύτερου, ως «18» και αργότερα ως «20», οδηγεί τον συγγρ. να παρατηρήσει πως ο ποιητής σχεδίαζε να καταχωρήσει γενικότερα στο χειρόγραφο ένα μεγαλύτερο αριθμό κεφαλαίων απ' όσα υπήρχαν υιοθετεί έτσι την άποψη (σ. 34-35) ότι ορισμένες σημειώσεις επρόκειτο να εισαχθούν στο κυρίως κείμενο, ως κεφάλαια. Φθάνει λοιπόν σε έναν αριθμό 24 κεφαλαίων, σημειώνοντας ασφαλώς ότι αυτό δεν είναι παρά μια «υπόθεση εργασίας» (σ. 35). Σχετικά με το θέμα αυτό, θα μπορούσε κανείς να σημειώσει ότι δεν υπάρχουν ασφαλείς ενδείξεις για το αν ο Σολωμός σχεδίαζε να εισαγάγει ανάμεσα στο δεύτερο και το τρίτο κεφάλαιο δεκαπέντε ολόκληρα νέα «κεφάλαια»: είναι για τούτο που οι καθαρά συμβατικοί αριθμοί «18» και «20» μπορούν να παραπλανήσουν. Ο ίδιος άλλωστε ο συγγρ. φαίνεται να αναγνωρίζει το γεγονός αυτό, καθώς στον κατάλογο των υποτιθέμενων κεφαλαίων δεν δίνει παρά δύο μόνο κεφάλαια μετά το πορτραίτο της Γυναίκας στο δεύτερο κεφάλαιο, τα οποία όμως τελικά φαίνεται ότι έπονται του τρίτου κεφαλαίου⁷. Ο συμβατικός χαρακτήρας της αρίθμησης φαίνεται και από το ότι τα αργότερα προσθεμένα (το πιθανότερο κατά το 1833) πέντε versets (τέσσερα στην έκδοση του Λ. Πολίτη, του 1944) στη σ. 269 των *Α.Ε.* εντάσσονται κατά τρόπο οργανικό στο δεύτερο κεφάλαιο, του οποίου αποτελούν την κατακλείδα. Κατά την πιθανότερη εκδοχή οι λευκές σελίδες θα περιείχαν όχι κεφάλαια αλλά versets που θα ολοκλήρωναν το πορτραίτο της Γυναίκας. Γι' αυτό ο ποιητής επέστρεψε αργότερα στις σελίδες αυτές και σημείωσε τα πέντε versets στην τελευταία, ούτως ώστε να υπογραμμισθούν ακόμη και γραφηματικά τα όρια της έκτασης αυτού του πορτραίτου μέσα στο έργο.

6. Οι παραπομπές στην έκδοση των *Αυτογράφων Έργων* —στο εξής *Α.Ε.*—: *Διονυσίου Σολωμού Αυτόγραφα Έργα*, τόμ. Α' *Φωτοτυπίες*, τόμ. Β' *Τυπογραφική Μεταγραφή*, έκδ. Λ. Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1964.

7. Η διάκριση των δύο κεφαλαίων (3ου και 4ου, *Α.Ε.*, σ. 272 (φ. 10^β) που επιχειρείται στη δεύτερη επεξεργασία του κειμένου (1829), σχετιζόταν με —και επιβαλλόταν από— το γεγονός της σχεδιαζόμενης προσθήκης των σκηνών της ταραχής στη Ζάκυνθο (*Α.Ε.*, σ. 270, στήλη Β [φ. 9^β]). Η προσθήκη των σκηνών θα γινόταν μετά το τέλος του 1ου verset του 3ου κεφαλαίου, όμως αργότερα προτιμήθηκε το τέλος του 3ου κεφαλαίου για το θέμα βλ. Dimitris Angelatos, *La Femme de Zante (1826-1833). Œuvre de Dionysios Solomos* (διδ. διατριβή), Paris 1986, σ. 102.

Το τρίτο μέρος του «Προλόγου» τελειώνει με ένα μικρό δοκίμιο, στο οποίο ο συγγρ. δικαιολογεί την επιχειρούμενη αποκατάσταση του κειμένου: γίνεται εδώ λόγος για τις τρεις φάσεις επεξεργασίας του κειμένου, όπου έχουν αξιοποιηθεί και οι θέσεις του L. Coutelle⁸. Ο συγγρ. καταλήγει στο συμπέρασμα ότι θα ήταν επικίνδυνο να καθορισθούν ακριβέστερες χρονολογήσεις για τις διαδοχικές εισαγωγές των νέων στοιχείων, σχεδίων, σημειώσεων, κλπ., στο χειρόγραφο, και προτείνει δύο χονδρικά χρονικά όρια: μετά το 1823 και μέχρι το 1833/1834⁹. Παρά τον κίνδυνο που σωστά επισημαίνει ο συγγρ., το θέμα της χρονολόγησης αποτελεί απαραίτητο στοιχείο τόσο για τη νέα έκδοση της *Γ.Ζ.* όσο και για ερμηνευτικούς λόγους: την κατανόηση και κριτική αξιολόγηση αφ' ενός του κειμένου και αφ' ετέρου της εξέλιξης της ποιητικής του Σολωμού, που τοποθετείται σε διακειμενική προοπτική.

Το «Δοκίμιο ερμηνείας» έχει ως στόχο να αναδείξει τη στενή σύνδεση του Σολωμού με τη σύγχρονή του περιβάλλουσα πραγματικότητα, ιδιαίτερα με τα όσα συμβαίνουν στην Ελλάδα στα χρόνια της Επανάστασης. Έτσι εκφράζεται η άποψη που ακολουθεί σε γενικές γραμμές τη θέση του Λ. Πολίτη¹⁰ για τον καθολικότερο χαρακτήρα που αποκτά η αρχική σάτιρα του 1826 κατά τη δεύτερη επεξεργασία του 1829, ότι δηλαδή η ηρωίδα του κειμένου είναι μια αλληγορία για τη Διχόνοια. Αυτό ήταν άλλωστε το βασικό σημείο αναφοράς του ποιητή και στα προηγούμενα της *Γ.Ζ.* έργα του (Ύμνος εις την *Ελευθερίαν* και το «λυρικό ποίημα» *Εις το θάνατο του Λορδ Μπάιρον*). Βάση της *Γ.Ζ.* είναι ασφαλώς η σύγχρονη πραγματικότητα (το Μεσολόγγι, η Ζάκυνθος, η στάση ορισμένων Ζακυνθινών απέναντι στους φυγάδες, η απήχηση των σπουδαιών γεγονότων της πολιορκίας, κλπ.), είναι όμως υπερβολική η έμφαση που αποδίδει ο συγγρ. στην ερμηνευτική εκδοχή της Διχόνοιας ως κέντρου του έργου (σ. 139): αυτό βέβαια ισχύει, αλλά εν μέρει: ο άμεσος στόχος ήταν η περιγραφή του *Διπλού*, της διαμάχης Καλού-Κακού, που υπήρχε ήδη στο αρχικό κείμενο (υπενθυμίζεται απλώς η ύπαρξη του τρίτου κεφαλαίου του: δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι μόνο αυτό «επετράπη» να δημοσιευθεί από τον Ι. Πολυλά: ξέφυγε ήδη αρκετά από τον αρχικό σατιρικό προσανατολισμό του). Αυτή είναι και η δεσπόζουσα γραμμή που διατρέχει όλες τις παραμέτρους του κειμένου (θεματική-αφηγηματική-μορφική)¹¹, ιδίως μετά την εγκατάλειψη του σατιρικού περιεχομένου.

Περνώντας τώρα στο καθ' εαυτό κείμενο που «αναστυλώνεται», θα πρέπει να υπογραμμισθούν δύο δεδομένα, για τα οποία έγινε παραπάνω λόγος: αφ' ενός ότι ο συγγρ. ακολουθεί στην κατανομή των Σημειώσεων του χειρογράφου, ανά κεφάλαιο, τη δεδομένη γραμμή του Λ. Πολίτη (έκδοση 1944), και αφ' ετέρου ότι

8. Louis Coutelle, *Formation poétique de Solomos (1815-1833)*, Athènes 1977, σ. 377-386.

9. Ο γράφων αφιέρωσε στο θέμα της χρονολόγησης ένα εκτενές κεφάλαιο της διατριβής του, όπου υπάρχουν και νέα στοιχεία: βλ. Dimitris Angelatos, *ό.π.*, σ. 95-112.

10. Σολωμού *Η Γυναίκα*, σ. 19-22.

11. Στα ζητήματα της μορφικής κυρίως, αλλά και της θεματικής, παραμέτρου εστιάζεται το ενδιαφέρον της διδακτορικής διατριβής του γράφοντος.

οι αποκλίσεις του έχουν να κάνουν με διαφορετικές τοποθετήσεις (14 περιπτώσεις) ή απορρίψεις (11 περιπτώσεις): αναλυτικά, οι σημειώσεις 5, 18 τοποθετούνται στο 2ο κεφάλαιο (στο 1ο και 10ο¹² αντίστοιχα για τον Λ. Πολίτη), οι 4, 20, 33 στο 3ο (στο 10ο οι δύο, στο 4ο η τελευταία για τον Λ. Πολίτη), οι 36, 38 στο 5ο (στο 4ο για τον Λ. Πολίτη), η 70 στο 8ο (στο 9ο για τον Λ. Πολίτη) και οι 82, 83, 88, 89, 90, 91 στο 9ο (στο 10ο για τον Λ. Πολίτη). Αντίθετα παραλείπονται οι σημειώσεις 9 (αφορά στην εισαγωγή του Διαβόλου στο 1ο κεφάλαιο), 14, 16, 17 (σχετίζονται με τους ιαμβικούς δεκαπεντασυλλάβους για τον Ν. Ζαμπέλη: της επεξεργασίας του 1833), 15 (αφορά και αυτή στον Ν. Ζαμπέλη: ο συγγρ. σημειώνει στη σ. 279, σε πίνακα σημειώσεων που δεν χρησιμοποιήθηκαν, ότι δεν βρήκε σε τι αντιστοιχούσε), 19 (καταχωρείται στον προηγούμενο πίνακα) και τέλος οι 10, 49^a, 56, 92, 93.

Σχετικά με τις αλλαγές των 14 περιπτώσεων που μόλις σημειώθηκαν, σύντομα μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η 18 (που αναφέρεται στον Ν. Ζαμπέλη) ανήκει ασφαλώς στο τελευταίο κεφάλαιο, ενώ η τοποθέτηση της 4 επιδέχεται συζήτηση (είναι η μόνη ίσως σκηνή που προβληματίζει ως προς τη θέση της): η 20 της δεύτερης επεξεργασίας εντάσσεται στα της προφητείας του 5ου κεφαλαίου και της σχεδιαζόμενης αντίστιξης: Καλό (η *Νεκρική Ωδή*) - Κακό (η πτώση του Μεσολογγίου). Επιτυχημένη είναι η τοποθέτηση της 5 στο 2ο κεφάλαιο, ενώ για την 33 θα πρέπει να σημειωθεί ότι ανήκει σαφώς στο 4ο κεφάλαιο, αφού με τη συγκεκριμένη σημείωση («κίτα στο τέλος καθε στίχου να μιν τελιονί μέ δαχτιλο παντα», *A.E.*, σ. 273, στήλη Β, 1-3, [φ. 11^a]¹³) ο Σολωμός ήθελε να διορθώσει μια συγκεκριμένη ατέλεια: να τελειώνουν 4 συνεχόμενα versets (αριθ. 5, 6, 7, 8) με ίδιο τελικό τόνο στην προπαραλήγουσα. Αυτά τα versets θα ακύρωναν την εναλλαγή 'Όμοιο-Διαφορετικό, τονίζοντας τη ρυθμολογία του 'Όμοιου, που ο Σολωμός ήθελε να αποφύγει, την αναλογία δηλαδή 1:1 μεταξύ των στοιχείων της συντακτικής και τονικής παραμέτρου, που οργανώνουν τα versets της Γ.Ζ. Για τις 36 και 38 δεν γεννάται πρόβλημα, αφού ανήκουν στο 5ο κεφάλαιο: η 70 συστοιχεί με τις ανάλογες «Pensa che è notte» του 9ου κεφαλαίου, και όχι με την 71 που όντως ανήκει στο 8ο κεφάλαιο. Τέλος ως προς τις άλλες σημειώσεις, αυτές ανήκουν εμφανώς (λόγω περιεχομένου) στο 9ο κεφάλαιο¹⁴.

12. Ο Λ. Πολίτης το θεωρεί ως «τελευταίο κεφάλαιο»: *Σολωμού Η Γυναίκα*, σ. 78-82.

13. Να σημειωθεί με την ευκαιρία ένα επιμέρους πρόβλημα που προκύπτει από τη μη υιοθέτηση εκ μέρους του συγγρ., στη μορφή τουλάχιστον που άφησε ο ίδιος το αναστυλωμένο κείμενο, του συστήματος παραπομπής στο χειρόγραφο με ενδείξεις σελίδας, στήλης και στιχαρίθμησης, σύμφωνα με τα *A.E.* (τόμ. Β'). Ακόμη το γεγονός ότι οι παραπομπές που δίδονται στις σελίδες του έργου του Merlier δεν είναι πλήρεις. Βέβαια αυτό θα μπορούσε να αντιμετωπισθεί με έναν κατάλογο συντομογραφιών, αφού είναι λογικό να υποθέσουμε ότι σε δεύτερη φάση επεξεργασίας του κειμένου, που όμως δεν πρόλαβε ο συγγρ., το σύστημα των παραπομπών θα ήταν ενιαίο.

14. Θα πρέπει εδώ να αναφέρουμε παρενθετικά ότι δεν ισχύει η παρατήρηση του συγγρ.

Μετά το αναστυλωμένο κείμενο δίδεται η ενιαία πλέον γαλλική μετάφραση, όπου παρατηρούνται αρκετές απλουστεύσεις ή άλλες επεμβάσεις και διαρρυθμίσεις του υλικού, κυρίως των σημειώσεων, που επέβαλλε, όπως φαίνεται, η πρόθεση να δοθεί ένα ενιαίο, «συνεχές», κείμενο για τον Γάλλο αναγνώστη. Είναι ανάγκη όμως να δοθούν και ορισμένα σχετικά παραδείγματα: έχουμε λοιπόν ελαφρές τροποποιήσεις (σημείωση 35, σ. 174-175 / σ. 231¹⁵), εισαγωγές σημειώσεων στο κείμενο, άλλοτε χωρίς τα προβλεπόμενα από τον ποιητή, του τύπου: «Να τελειώσει η Μισολογγίτισσα με τούτα τα λόγια...», «Να βάλεις μες στην ομιλία της Μισολογγίτισσας:...» (39, 44, σ. 182-183 / σ. 234), «Guarda bene che saranno dette comme» (52¹⁶, σ. 190-191/σ. 238), ή τέλος «Bisogna assolutamente dirlo qui...» (62, σ. 204-205/σ. 245), και άλλοτε με τα προβλεπόμενα (47, σ. 183/σ. 234· 51, σ. 190-191/σ. 238): άλλες φορές οι σημειώσεις εισάγονται στο κείμενο (48^b, σ. 184-185/σ. 235) και άλλες όχι (40, ό.π.: 66, σ. 206-207/σ. 245). Σε ορισμένες περιπτώσεις έχουμε και αλλαγές θέσης (η 6^a μετά το verset 19 και όχι το 21, σ. 208-209/σ. 246). Όμως αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι οι διάφορες αναμειξίες (σημειώσεων, versets και παραλλαγών) που επιχειρούνται, π.χ. οι σημειώσεις 10 και 49 (σ. 186-187/σ. 236) ή τα του verset 12 (σ. 188-189/σ. 236), ιδιαίτερα τα όσα συμβαίνουν με τις σημειώσεις 77, 78, 79, 80, 81, 84 και 85 του 9ου κεφαλαίου (σ. 208-217/σ. 246-248).

Μία εξήγηση για τις παραπάνω αναμειξίες δίδει έμμεσα ο ίδιος ο συγγρ., καθώς στον πίνακα της σ. 279 η πρώτη και βασική κατηγορία σημειώσεων που δεν περνούν στη γαλλική μετάφραση περιλαμβάνει εκείνες που επαναλαμβάνονται με την ίδια σχεδόν έννοια (δηλαδή οι σημειώσεις —με τη σειρά που τις παραθέτει ο συγγρ.— 7, 6, 65, 69, 70, 41, 42, 2, 12). Έτσι όμως αναιρείται κατά σημαντικό ποσοστό η ιδιαιτερότητα των κειμένων, (και ιδίως όταν πρόκειται για τα έργα του Σολωμού με την ιδιότυπη χειρόγραφη παράδοσή τους) που αποτελεί, σε τελευταία ανάλυση, την κρίσιμη και αναγκαία βάση για την κάθε τύπου προσέγγισή τους.

Στο Παράρτημα 1 έχουμε ήδη αναφερθεί: στο Παράρτημα II δίδεται η αναλυτική κατάταξη του υλικού, το οποίο έχει ειδολογικά διακριθεί σε σχέδια και σημειώσεις γενικού περιεχομένου, σε σύντομες αναφορές, σε προσθήκες και σε επεξεργασίες: αυτή η κατάταξη αξιοποιεί τόσο το χειρόγραφο όσο και τις εκδόσεις της Γ.Ζ.

Η χρησιμότητα αυτής της εργασίας υποδομής του συγγρ. είναι προφανής, ενώ από την άλλη η μετάφραση στα γαλλικά της Γ.Ζ., δεύτερη μετά την

(υποσημείωση, σ. 276) ότι η σημείωση 13 δεν βρίσκεται στον Α' τόμο των Α.Ε.: αυτό που ισχύει είναι ότι δεν βρίσκεται στο Β' τόμο (*Τυπογραφική Μεταγραφή*), στον τόμο όμως των *Φωτοτυπιών* υπάρχει: απλώς το μελάνι είναι ξεθωριασμένο. Ο ίδιος άλλωστε ο Ι. Πολυλάς τη σημειώνει στο αντίγραφο του, το οποίο και παραθέτει ο Merlier (σ. 60, στήλη Β).

15. Οι δύο πρώτες παραπομπές αφορούν στις σελίδες του κυρίως κειμένου, ενώ η δεύτερη στην ενιαία γαλλική μετάφραση.

16. Η σημείωση 52 περνάει όμως ως υποσημείωση.

απόπειρα του R. Levesque το 1945¹⁷, αποτελεί αξιολογότετη προσφορά. Το υλικό που προσκομίζεται μπορεί να αποβεί λειτουργικό στη μελλοντική νέα έκδοση της *Γ.Ζ.* και πρέπει να ληφθεί οπωσδήποτε υπ' όψη. Οι επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν είχαν στόχο να επισημάνουν τις δυσκολίες του εγχειρήματος της «αναστύλωσης» της *Γ.Ζ.* και τα συναφή προβλήματα που ανακύπτουν από το ιδιάζον σολωμικό κείμενο, που είχε άλλωστε προγραμματικά επικαλεσθεί και ο ίδιος ο συγγρ.

Η προσφορά του Ο. Merlier στη νεοελληνική λογοτεχνία και η προσήλωσή του στο έργο του Δ. Σολωμού, βασικά σημεία αναφοράς των νεοελληνικών σπουδών, επιβάλλουν τη σύντομη έκδοση και των άλλων σολωμικών του εργασιών για τις οποίες κάνει λόγο ο Π. Κιτρομηλίδης (σ. 5): καταρχήν μια κριτική βιογραφία του Σολωμού, η οποία αποτελεί, εδώ και 30 χρόνια, ύστερα δηλαδή από το έργο του Ε. Κριαρά *Διονύσιος Σολωμός. Ο βίος, το έργο*, Θεσσαλονίκη 1957 (21969), βασικό ζητούμενο της σολωμικής έρευνας: αυτή η κριτική βιογραφία συνοδεύεται από τη μετάφραση στα γαλλικά όλου σχεδόν του σολωμικού έργου, και αυτό ακριβώς έχει ιδιαίτερη σημασία. Υπάρχουν ακόμη, ανέκδοτα, η γαλλική μετάφραση 100 επιστολών του Σολωμού, από τα ιταλικά, καθώς και ένα πλούσιο εικαστικό υλικό που προοριζόταν να εκδοθεί ως *Λεύκωμα* με τον τίτλο: *Solomos par l'image*.

Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΓΕΛΑΤΟΣ

Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, 10 τόμοι (1-9_B), 'Αθήνα 1983-1988, 'Εκδοτική 'Αθηνών.

Τὸ *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, ὁ τελευταῖος (δέκατος) τόμος τοῦ ὁποῖου ἐκδόθηκε πρὶν ἀπὸ μερικοὺς μῆνες, εἶναι τμῆμα τῆς 'Εκπαιδευτικῆς 'Ελληνικῆς 'Εγκυκλοπαίδειας, ποὺ ἐκδίδεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν «'Εκδοτικὴ 'Αθηνῶν». Στὸ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα τοῦ λεξικοῦ (τ. 1, σ. 7) ἀναφέρεται ὅτι ἡ 'Εγκυκλοπαίδεια αὐτὴ εἶναι ἡ «μόνη ἑλληνικὴ ἐγκυκλοπαίδεια ποὺ ἀπευθύνεται τόσο στὸ μαθητὴ τοῦ δημοτικοῦ, τοῦ γυμνασίου καὶ τοῦ λυκείου, ὅσο καὶ στὸ φοιτητὴ, τὸν ἐπιστήμονα, τὸν ἐπαγγελματία καὶ τὸν ὁποιοδήποτε φιλομαθῆ ἀναγνώστη» ὅτι τὸ «Βιογραφικὸ λεξικὸ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο στὴν 'Ελλάδα γενικὸ διαχρονικὸ καὶ παγκόσμιο λεξικὸ βιογραφιῶν», «ξεπερνᾷ σὲ πληρότητα εἰκονογράφησης ὅλες τὶς ἑλληνικὲς ἐγκυκλοπαίδειες καὶ ἀποτελεῖ μία μοναδικὴ στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία «πινακοθήκη» τῶν προσωπικοτήτων τοῦ 'Ελληνισμοῦ» (σ. 13).

'Ικανοποιητικὴ παρουσίαση ἑνὸς τέτοιου ἔργου εἶναι βέβαια ἀδύνατη, διότι προϋποθέτει γνώσεις ἀπὸ πολλοὺς καὶ ἐντελῶς διαφορετικοὺς τομεῖς τοῦ ἐπιστη-

17. R. Levesque, *Solomos. Introduction, prose et poèmes*, [Athènes 1945].

του· δυνατή —άλλα και για όρισμένους λόγους αναγκαία— είναι ωστόσο ή διατύπωση μερικῶν παρατηρήσεων και προτάσεων, με αναφορά κυρίως στα λήμματα εκείνα τὰ ὅποια μπορεί κανείς νά κρίνη με τίς γενικές και είδικές γνώσεις πού διαθέτει. Ἐνας ἀπό τούς λόγους πού καθιστοῦν τήν κριτική ἐνασχόληση με τὸ Λεξικό αὐτὸ αναγκαία εἶναι ἡ ἀπορία πῶς εἶναι δυνατόν νά ικανοποιῆ τόσο τούς μαθητές τοῦ Δημοτικοῦ, ὅσο και τούς ἐπιστήμονες και τούς επαγγελματίες (;), ὅπως ἀναφέρεται στό εἰσαγωγικό σημείωμα.

1. Ἡ ἐπιλογή τῶν βιογραφουμένων προσώπων

Ἡ ἐπιλογή τῶν βιογραφουμένων προσώπων ἀποτελεῖ, ὅπως εἶναι εὐνόητο, τὸ πρῶτο και ἴσως τὸ δυσκολότερο πρόβλημα στήν σύνταξη ἐνός *Παγκόσμιου Βιογραφικοῦ Λεξικοῦ*, πού φιλοδοξεῖ νά εἶναι καλύτερο τῶν ἄλλων. Νομίζω ὅτι στό εἰσαγωγικό σημείωμα θά ἔπρεπε νά γίνη μία σύντομη, ἔστω, ἀναφορά στα κριτήρια ἐπιλογῆς. Πρὸ πάντων γιά νά μὴν ἀπορῆ ὁ ἀναγνώστης, ὅταν διαπιστώνη ὅτι προσωπικότητες τόσο ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ὅσο και ἀπὸ ξένες χώρες, με διεθνή ἀναγνώριση και καταξιωμένο ἀπὸ τὸν χρόνο ἔργο, λείπουν στό Λεξικό, ἐδῶ νομίζω ὅτι θά ἀρκοῦσαν τέσσερα παραδείγματα, ἀπὸ τὸν χώρο τῶν ἀρχαιογονωστικῶν ἐπιστημῶν: Στὸν τέταρτο τόμο δὲν ὑπάρχει λήμμα γιά τὸν Στυλιανὸ Καψωμένο (1907-1978), καθηγητὴ τῆς Κλασσικῆς Φιλολογίας στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, στὸν πέμπτο τόμο παραλείπεται ὁ κορυφαῖος Γερμανὸς ἱστορικὸς Ed. Meyer (1855-1930), στὸν τρίτο ὁ φιλόλογος F. Jacoby (1876-1959). Στὸν τόμο 9Α μάταια ἀναζητεῖ κανείς ἐπίσης τὸ ὄνομα τοῦ κορυφαίου Ρώσου ἱστορικοῦ M. Rostovtzeff (1870-1952). Ἡ ἐπιλογή τῶν βιογραφουμένων προσώπων παρουσιάζει και μία ιδιαίτερη, προσωπική θά μπορούσε νά πῆ κανείς, διάσταση, ὅταν πρόκειται γιά πρόσωπα πού ζοῦν και δροῦν ἀκόμη στήν χώρα μας σὲ διάφορους τομεῖς. Γι' αὐτὴν γίνεται λόγος ἀμέσως παρακάτω.

2. Ἡ παρουσίαση ζώντων (μὴ πολιτικῶν) προσώπων

Ὅπως διαπιστώνει ὁ ἀναγνώστης και με τὴν φυλλομέτρηση μόνο τοῦ Λεξικοῦ, στοὺς τόμους του βιογραφοῦνται και —κατὰ ποικίλους τρόπους— ἀπεικονίζονται διάφορα πρόσωπα τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς ζωῆς, ἤτοι πολιτικοί, ἐπιχειρηματίες, ἐπιστήμονες διαφόρων κλάδων, ποιητές, ζωγράφοι, γλύπτες, συνθέτες ἔντεχνης, ἀλλά και λαϊκῆς μουσικῆς, ἠθοποιοί, ὅπως και καλλιτέχνες τοῦ θεάτρου σκιῶν. Ἐφ' ὅσον ἡ δράση ἢ τὸ ἔργο τους δικαιολογεῖ τὴν παρουσίασή τους σὲ ἓνα λεξικό, δὲν θά ἔπρεπε φυσικά νά λείπουν. Ἐκεῖνο πού προξενεῖ ἐντύπωση εἶναι ὁ τρόπος τῆς παρουσίας, ἀκριβέστερα: ὁ τόνος τῆς ὑπερβολῆς πού φαίνεται νά διακρίνη κατὰ κανόνα τὰ σχετικά λήμματα. Μερικά παραδείγματα:

Ἐξοχότατος ὁ συντάκτης ἐνός λήμματος μπορεί νά γράφη γιά τὸν βιογραφούμενο ὅτι

«έδωσε τὸν τύπο τοῦ σύγχρονου ἀκαδημαϊκοῦ δασκάλου» (μολονότι μένει βέβαια ἡ ἀπορία, κατὰ τί διέφερε ὁ «τύπος τοῦ παλαιοῦ ἀκαδημαϊκοῦ δασκάλου»), ἢ καὶ νὰ τονίζῃ «τὸ ὑψηλὸ δημοκρατικὸ του ἦθος». Τὸ νὰ διατείνεται ὁμως ὅτι «θεωρεῖται μία ἀπὸ τὶς ἡγετικές πνευματικὲς φυσιογνωμίες στὴν Ἑλλάδα τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα» καὶ μάλιστα τόσο ἡγετική, «ὥστε ἡ προσφορά του στὸν τομέα του μόνο μὲ ἐκείνη τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ μπορεῖ νὰ συγκριθῇ» (τ. 4, 1985, σ. 213) ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς ὑπερβολὴ ἢ ὅποια ἐνοχλεῖ τὸν ἀναγνώστη, καὶ ἐνδεχομένως θὰ ἐνοχλοῦσε καὶ τὸν ἴδιο τὸν βιογραφούμενο¹.

Ἐπιφυλάξεις ἐξ αἰτίας τοῦ τόνου τῆς ὑπερβολῆς ποὺ τὶς διακρίνει (ἀλλὰ καὶ ἀπορίες ἐξ αἰτίας τῆς ἀσάφειάς τους) προκαλοῦν ἐπίσης κρίσεις γιὰ ζῶντες βιογραφούμενους, ὅπως: «βάρδος ὄλου τοῦ φιλελεύθερου Ἑλληνισμοῦ» (τ. 4, σ. 57, ὅπου ὁ ὄρος «φιλελεύθερος» μπορεῖ εὐκόλα νὰ παρεξηγηθῇ), «πρῶτος ἐρεύνησε ὡς συγγραφέας τὶς κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς αἰτίες τῆς ἐλληνικῆς κακοδαιμονίας» (τ. 4, σ. 236), «συσσωρευμένο καὶ τελικὰ ἀδαπάνητο ταλέντο» (τ. 6, σ. 15), «τὰ εἰσαγωγικὰ ἔργα του ... ἀποτελοῦν βιβλία ἀναφορᾶς καὶ πηγὴ γνώσεων χιλιάδων φιλόλογων καὶ ἐπιστημόνων συναφῶν κλάδων» (τ. 6, σ. 319), «τὸ προσωπικὸ ὕφος του ποὺ διακρίνεται γιὰ τὴν καλλιέργεια, τὴν σαφήνεια, τὴν εὐστοχία καὶ οἰκονομημένη διατύπωση, οἱ πετυχημένοι νεολογισμοὶ του καὶ ἡ δημιουργία νέων ἐπιστημονικῶν ὄρων ἔχουν βρῆ μεγάλη ἀπήχηση καὶ ἀποδοχή» (τ. 6, σ. 75), «μελέτη [ἐννοεῖται τοῦ βιογραφούμενου] μὲ τὴν ὅποια ἡ ἐπιστήμη τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας ὑψώνεται ἀπὸ τὸν ἐρασιτεχνισμό στὸ ὕψος τῆς σύγχρονης λογοτεχνικῆς κριτικῆς» (τ. 9^B, σ. 240). Τέτοιος ἐγκωμιαστικὸς τόνος, καὶ μάλιστα γιὰ ζῶντα πρόσωπα, δὲν ὑπάρχει, ἀπ' ὅ,τι ξέρω, σὲ καμμιά ἄλλη ἐλληνικὴ ἢ ξένη ἐγκυκλοπαίδεια.

Τὶς ἐπιφυλάξεις ποὺ προκαλεῖ ὁ τόνος τῆς ὑπερβολῆς αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν καθιστᾷ ἀκόμη ἐντονότερες ἢ διαπίστωση ὅτι σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις οἱ συγγραφεῖς τῶν λημμάτων εἶναι ὑφιστάμενοι τῶν βιογραφουμένων ἢ ὑπῆρξαν μαθητὲς τους. Αὐτὸ τουλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀντιπαράβολὴ τῶν στοιχείων ποὺ δίνονται στὰ λήμματα μὲ τὴν ἀναφορὰ τῆς ιδιότητος τῶν συγγραφέων στὸν σχετικὸ κατάλογο, στίς πρῶτες σελίδες κάθε τόμου. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις βιογραφούμενοι καὶ συγγραφεῖς ἔχουν συγγενικοὺς ἢ ἐπαγγελματικοὺς δεσμούς. Σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις, ἂν δὲν κάνω λάθος, διατυπώνονται ἀρνητικὲς κρίσεις

1. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ἓνα ἄλλο λῆμμα, ὅπου γιὰ τὸν ἀποθανόντα τὸ 1986 βιογραφούμενο —προσωπικότητα μὲ σημαντικὴ πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ δράση— λέγεται ὅτι «ἐδέσποσε στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ νεοελληνικοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα», ὅτι «ἀναδείχτηκε ὁδηγὸς συνειδησεων καὶ αὐθεντικὸς διδάσκαλος τοῦ Γένους» (τ. 9^B, 1988, σ. 204), ἢ ὅτι ὡς πολιτικὸς «ἐνσάρκωνε τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ αἶτημα τοῦ φιλοσόφου βασιλέως» (sic) (σ. 206). Τὸ νὰ λέγεται ἐξ ἄλλου στὸ ἴδιο λῆμμα ὅτι ὁ βιογραφούμενος «ἐργάστηκε ὡς σύμβουλος τῆς Ἑκδοτικῆς Ἀθηνῶν» στὸν σχεδιασμὸ καὶ στὴν συλλογικὴ συγγραφὴ τῆς μνημειώδους Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους» καὶ ὅτι «ἀργότερα συνέβαλε ὡς σύμβουλος τῆς Ἰδίας Ἐταιρείας καὶ στὸν σχεδιασμὸ τῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας», προκαλεῖ γιὰ εὐνόητους δεοντολογικοὺς λόγους κάποια δυσφορία στὸν ἀναγνώστη.

για ζῶντες ("Ελληνες) βιογραφούμενους. Ἐλλείπει χώρου παραθέτω ἐδῶ μόνο μία: «Ἡ δίψα πρωτοτυπίας καὶ ἐπιδειξιμανίας τὸν παρασύρουν σὲ δυσνόητο καὶ φλύαρο λόγο» (τ. 4, σ. 89). Ἡ κρίση καὶ ἀστοχα διατυπωμένη εἶναι καὶ εὐλογες ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν βασιμότητά της —ἐφ' ὅσον δὲν τεκμηριώνεται— προκαλεῖ, ὅπως καὶ οἱ θετικές πού ἀναφέρθηκαν.

3. Κρίσεις καὶ χαρακτηρισμοὶ πολιτικῶν προσώπων

Πολὺ πιὸ ἔντονες ὅμως ἐπιφυλάξεις, ἐνίοτε δὲ καὶ ἰσχυρὲς ἀντιρρήσεις ἐξαιτίας τῶν (ἐπιβλαβῶν) ἐπιδράσεων πού μποροῦν νὰ ἔχουν σὲ νέους ἢ μὴ εἰδικὰ ἀσχολούμενους μὲ τὴν πρόσφατη πολιτικὴ ἱστορία τοῦ τόπου μας ἀναγνώστες, προκαλοῦν οἱ χαρακτηρισμοὶ (θετικοὶ γιὰ τοὺς βιογραφούμενους, ἀρνητικοί, κατὰ κανόνα, γιὰ τοὺς —μὴ ὀνομαζόμενους— ἀντιπάλους τους) διαφορῶν πολιτικῶν προσωπικοτήτων. Μερικὰ παραδείγματα:

Στὸν ὄγδοο τόμο τοῦ λεξικοῦ, πού ἐκδόθηκε τὸ 1988, περιλαμβάνεται ἓνα σχετικὰ πολὺ ἐκτενὲς λῆμμα (σ. 147-149, δέκα στήλες) γιὰ σύγχρονη ἡγετικὴ πολιτικὴ προσωπικότητα τῆς χώρας. Τὸ λῆμμα δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μία διθυραμβικὴ παρουσίαση τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσης τοῦ βιογραφουμένου. Νομίζω ὅτι ἐλάχιστα διαφέρει ὡς πρὸς τὸν τόνο τῆς ὑπερβολῆς καὶ τὴν ἐπιλογή τῶν πληροφοριῶν ἀπὸ ἄρθρο κομματικοῦ ἐντύπου, γραμμένο ὑπὲρ τοῦ βιογραφουμένου κατὰ τὴν διάρκεια προεκλογικοῦ ἀγῶνα. Τὸ χειρότερο εἶναι ὅμως ὅτι συγχρόνως παρουσιάζονται ἀρνητικὰ οἱ πολιτικοὶ τοῦ ἀντίπαλοι καὶ μάλιστα ὄχι μὲ τεκμηριωμένες κρίσεις ἀλλὰ μὲ ἀοριστίες καὶ ὑπαινιγμούς: Ἐνῶ, π.χ., λέγεται γιὰ τὸν ἴδιο ὅτι κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς δράσης του «ἦταν μία ἐξαιρετικὰ δημοφιλὴ προσωπικότητα», λίγο παρακάτω ἀναφέρεται ὅτι «οἱ δυνάμεις πού εἶχαν κάθε λόγο νὰ ἀνησυχοῦν ἀπὸ τὴν ἀπειλούμενη ἀνατροπὴ τῶν ἴπαγιωμένων ἰσορροπιῶν», ἔθεσαν σ' ἐφαρμογὴ ἐκστρατεία κατασπίλωσής του». Γιὰ τὴν κατοπινὴ δράση του ἐπισημαίνεται ὅτι «ὑπῆρξε πρωταγωνιστικὴ προσωπικότητα τοῦ ἀντιστασιακοῦ κινήματος» καὶ ὅτι «ἐξέφρασε τὴν ἀντίθεσὴ του στὴν ὅλη μεθόδευση τῆς ἀλλαγῆς πού συντελέστηκε [σημ.: μετὰ τὸ 1974] μιᾶς ἀλλαγῆς πού κατὰ τὴν ἀποψὴ του ἐντασσόταν στὰ πλαίσια τοῦ καθεστῶτος τῆς ἐθνικῆς ἐξάρτησης καὶ δὲν δικαίωνε τοὺς ἀγῶνες πού εἶχαν συντελεστῆ στὰ χρόνια τῆς ἐπτάχρονης δικτατορίας». Ἡ ἄλλη ἀποψη δὲν ἀναφέρεται καὶ ὁ ἀναγνώστης σχηματίζει ἐντυπώσεις καὶ προχωρεῖ σὲ κρίσεις μὲ βάση μία ἀκατανόητη γιὰ ἓνα Λεξικὸ μονομερῆ πληροφορήσιον².

Τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἔντονης πολιτικῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ πρόσφατου παρελθόντος μεταφέρει στὸν σύγχρονο ἀναγνώστη ἡ ἐπίσης θετικὴ, ὀπωσδήποτε ὅμως ὄχι στὸν ἴδιο τόνο γραμμένη παρουσίαση τῆς δράσης μιᾶς ἄλλης ἡγετικῆς

2. Ἐπίσης ἀκατανόητες γιὰ ἓνα Λεξικὸ καὶ ἐξ ἴσου ἐνοχλητικὲς εἶναι, π.χ., οἱ (θετικὲς) ἀναφορὲς στὴν ἴδια προσωπικότητα πού γίνονται σὲ ἄλλα λήμματα (βλ., π.χ., τ. 4, σ. 255· τ. 8, σ. 148).

προσωπικότητας του τόπου (τ. 4, σ. 282), όπου επίσης γίνεται (άοριστα) λόγος για «συκοφαντική έκστρατεία» εις βάρος του βιογραφουμένου εκ μέρους των αντιπάλων του και για το χαμηλό πολιτικό ήθος των τελευταίων που οδήγησε στην πτώση της δημοκρατίας.

Σύγχυση και ίσως άσκοπη ανάζωπύρωση των πολιτικών παθών μπορούν επίσης να προκαλέσουν οι άσφεις κρίσεις και χαρακτηρισμοί για πολιτικές και άλλες προσωπικότητες, ή δράση των οποίων συνδέεται με τον εμφύλιο πόλεμο. Σ' αυτές ανήκουν φράσεις όπως «συνειδητοποιημένος άριστερός, προσχωρεί στο ΚΚΕ, υπερασπίζεται σε διάφορα στρατοδικεία τους διωκόμενους άριστερούς» (τ. 4, σ. 36), ή το σχόλιο που γίνεται για μία φάση δημιουργίας ενός ποιητή (τ. 9, σ. 112), ότι δηλ. σ' αυτήν «αναπλάθονται ποιητικά ή κορύφωση της αντίστασης (1944) και ή νέα ανάταση του αγώνα (1944-1949)». Με τον όρο «νέα ανάταση του αγώνα» έννοείται προφανώς ο εμφύλιος πόλεμος. Σύγχυση προκαλεί έξ' άλλου ή όπωσδήποτε περιττή και άστοχη χρήση των χαρακτηρισμών «Δημοκρατικός Στρατός» και «Κυβέρνηση των άποστατών», από τους οποίους ο πρώτος χρησιμοποιείται με ή χωρίς εισαγωγικά (προφανώς ανάλογα με την δράση του βιογραφουμένου ή την πολιτική τοποθέτηση του συγγραφέα: βλ., π.χ., τ. 3, σ. 408· τ. 8, σ. 134· τ. 9_B, σ. 316), ο δεύτερος πάντοτε με εισαγωγικά (βλ., π.χ., τ. 4, σ. 415· τ. 6, σ. 176, τ. 8, σ. 152· τ. 9_B, σ. 220).

Άπορίες και άμφισβητήσεις προκαλεί άκόμη και ή χρήση γενικών χαρακτηρισμών ή ή παράθεση στοιχείων σχετικών με την πολιτική εξέλιξη της βιογραφούμενης προσωπικότητας χωρίς την έπιβαλλόμενη, σύντομη έστω, έρμηνεία: Π.χ., ο άναγνώστης άπορεί γιατί ο βιογραφούμενος «στην πρώτη φάση ύπηρξε σοσιαλιστής, στην δεύτερη πολιτικά ουδέτερος» (τ. 3, σ. 254) και για κάποιον άλλον διερωτάται γιατί το 1941 ύπεστήριζε «τη Λαϊκή Σοσιαλιστική Δημοκρατία» (το περιεχόμενο της οποίας δέν διευκρινίζεται) και το 1946 πολιτευόταν με το «κεντροδεξιό Έθνικό Κόμμα» (τ. 3, σ. 415)³.

Σύγχυση προκαλούν τέλος και οι συχνά αντίθετες κρίσεις για τά ίδια ιστορικά γεγονότα ή πρόσωπα, πράγμα που όφείλεται είτε στην τάση να γίνεται θετική μόνο παρουσίαση της δράσης του βιογραφουμένου, είτε στην τοποθέτηση του ίδιου του συγγραφέα του λήμματος. Στα παραδείγματα που αναφέρθηκαν θά μπορούσε κανείς να προσθέσει τις κρίσεις που διατυπώνονται για πρόσωπα και γεγονότα των έτών 1915-1922 (βλ., π.χ., τ. 2, σ. 242· τ. 3, σ. 194 κ.έ.). Έφ' όσον το Λεξικό αυτό, όπως και κάθε άλλο, δέν είναι, ούτε μπορεί να είναι, ιστορική πραγματεία ή ιστορικό έγχειρίδιο, καλύτερο θά ήταν, νομίζω, στις περιπτώσεις αυτές, όπως άλλωστε και σε άλλες, να παρατίθενται τά γεγονότα αυτά καθ' έαυτά, κατόπιν οι διάφορες άπόψεις που έχουν διατυπωθή για την δράση των βιογραφουμένων στην έπιστημονική έρευνα και τέλος ή σχετική βιβλιογραφία.

3. Σύγχυση, ιδιαίτερα στους νέους, προκαλεί επίσης ή παρουσίαση του βιογραφουμένου στη σελίδα 18 του 1ου τόμου, όπου αναφέρεται ότι ύπηρξε «άγωνιστής της Έθνικής Άντίστασης» και κατόπιν ότι «έκτελέστηκε από τον ΕΛΑΣ».

4. Γενικές θέσεις, ἐπὶ μέρους κρίσεις καὶ παραθέματα

Ἀπορίες ἢ καὶ ἀμφισβητήσεις προκαλοῦν ἐπίσης ἡ διατύπωση γενικῶν θέσεων γιὰ θεσμούς ἢ ιδέες, ἐπὶ μέρους κρίσεων γιὰ τὴν δράση ἢ τὸ (πνευματικὸ) ἔργο τῶν βιογραφουμένων καὶ ἡ χρήση παραθεμάτων ἀπὸ ἔργα τῶν ἴδιων ἢ ἀπὸ ἄλλες, συχνὰ μὴ ὀνομαζόμενες, πηγές γι' αὐτούς. Μερικὰ παραδείγματα:

Τὸ ὅτι «ἡ καθιέρωση τῆς δημοτικῆς ὡς γλώσσας τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδείας, ἡ ὀρθογραφικὴ ἀπλοποίηση —καὶ ιδιαίτερα ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ μονοτονικοῦ συστήματος— καὶ ἡ εἰσαγωγή τῆς διδασκαλίας κειμένων ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας ἀπὸ μετάφραση συνέβαλαν στὸ πνευματικὸ ἀνάβασμα τῶν Ἑλλήνων» (τ. 4, σ. 213), ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἓνα γενικὸ ἰσχυρισμὸ πὺ μπορεῖ ἀπὸ διάφορες μεριές νὰ ἀμφισβητηθῆ (π.χ., τὸ ὅτι καμία μετάφραση δὲν ἀντικαθιστᾶ τὸ πρωτότυπο ἀποδεικνύεται πολὺ εὐκόλα, ἀκόμη καὶ χωρὶς νὰ ἀναφερθῆ κανεὶς στὶς κάθε ἄλλο παρὰ ὑψηλῆς ποιότητος μεταφράσεις πὺ χρησιμοποιοῦνται στὰ Γυμνάσια, τὸ γνωστὸ (χαμηλὸ) ἐπίπεδο τῶν ὁποίων ἀσφαλῶς δὲν ἐγγυᾶται («τὸ πνευματικὸ ἀνάβασμα τῶν Ἑλλήνων»).

Τὸ νὰ λέγεται ὅτι οἱ νεώτεροι Ἑλληνας πεζογράφοι «ἄρχισαν στὴν δεκαετία τοῦ '60 νὰ συλλέγουν μνημεις πικρὲς καὶ νὰ ἐπιχειροῦν μὲ ἐπιτυχία τὴν σύνδεσή τους μὲ τὴν πραγματικὴ καὶ ὄχι τὴν πλαστογραφημένη μας παράδοση» (τ. 4, σ. 180), ἀφήνει —μεταξὺ ἄλλων— ἀνοιχτὸ τὸ ἐρώτημα, ἀπὸ ποιούς, πότε, πῶς καὶ γιατί «πλαστογραφήθηκε ἡ παράδοση».

Σύγχυση, ιδιαίτερα στοὺς ἀναγνώστες νεαρῆς ἡλικίας, προκαλεῖ ἐπίσης ἡ χωρὶς κανένα κριτικὸ σχόλιο παρατιθέμενη ἀποψη σύγχρονου ξένου φιλοσόφου (τ. 6, σ. 57) ὅτι «μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῶν δομῶν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ μία κοινωνία ὅπου ἡ ἐνστικτικὴ ἀρχὴ τῆς ἡδονῆς ἀντὶ νὰ καταπιέζεται, θὰ ἀναγνωρίζεται καὶ θὰ ἀπελευθερώνεται καὶ θὰ εἶναι αὐτὴ τὸ κίνητρο τῆς ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς δράσης· μὰ τέτοια κοινωνία θὰ εἶναι βέβαια ἀταξικὴ καὶ ἀντιαυταρχικὴ». Ἐδῶ οὔτε ἡ «ἐνστικτικὴ ἡδονὴ» διευκρινίζεται, οὔτε γιὰ τίς παλιὲς δομὲς πὺ θ' ἀλλάξουν καὶ τίς νέες τῆς «ἀταξικῆς κοινωνίας» πὺ θὰ δημιουργηθοῦν μὲ τὴν ἡδονὴ (ὡς «κίνητρο τῆς δράσης» [!]) δίνονται συγκεκριμένα στοιχεῖα. Εὐνόητο εἶναι ὅτι μὲ τὴν σημερινὴ κρίση τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν ἡ ἀπλὴ παράθεση αὐτῆς τῆς νέας «ἡδονιστικῆς» θεωρίας μόνον ἐπιβλαβεῖς συνέπειες μπορεῖ νὰ ἔχῃ.

Ἐξ ἴσου παραπλανητικὴ καὶ ἐπιβλαβὴς μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ χρήση παραθεμάτων πολιτικοῦ περιεχομένου τὰ ὁποῖα πολὺ συχνὰ παρατίθενται στὶς βιογραφίες πολιτικῶν προσωπικοτήτων, ιδιαίτερα τῆς νεώτερης ἱστορίας μας. Ἐλλείπει χώρου θὰ περιορισθῶ σὲ δύο σχετικὰ παραδείγματα. Στὸ λῆμμα γιὰ τὸν Θ. Κολοκοτρῶνη (τ. 4, σ. 424) ἀναφέρονται καὶ τὰ ἐξῆς: «Ἡ ἄρνηση τῶν προκρίτων νὰ δεχτοῦν τίς προτάσεις τοῦ Ὑψηλάντη γιὰ τὴν πολιτικὴ ὀργάνωση τῆς Ἐπανάστασης δημιούργησε ἐκρηκτικὴ κατάσταση καὶ μόνον ἡ παρέμβαση τοῦ Κολοκοτρῶνη ἀπέτρεψε ἐνέργειες πὺ θὰ ὀδηγοῦσαν στὴν κατάρρευση τῆς Ἐπανάστασης, τρεῖς μὲν μῆνες μετὰ τὴν κήρυξή της. Κατὰ τὸν Κολοκοτρῶνη ἦσαν συναγμένοι ἕως πέντε χιλιάδες στρατιῶτες καὶ ἐπῆραν τὰ ἄρματα διὰ νὰ σκοτώσουν ὅλους τοὺς ἄρχοντας». Ἐδῶ δὲν μαθαίνει ὁ ἀναγνώστης οὔτε ποιὲς

Ήταν οι προτάσεις του 'Υψηλάντη (βλ. γι' αυτές το σχετικό λήμμα, τ. 9_B, σ. 245), ούτε τις απόψεις των προκρίτων, ούτε γιατί ἐξεγέρθηκαν τόσοι αγωνιστές ἐναντίον τους, ούτε πῶς ἠρέμησαν και δέχθηκαν τὴν συμφωνία 'Υψηλάντη-προκρίτων πού ἔγινε με τὴν μεσολάβηση τοῦ Κολοκοτρώνη⁴. Τὸ παράθεμα και περιττὸ εἶναι και ἐπιβλαβές. Τὸ ἴδιο ἰσχύει για τὸ παράθεμα ἀπὸ ἄρθρο τοῦ Δ. Γληνοῦ, πού βρίσκεται στὸ σχετικό λήμμα (τ. 3, σ. 177), σύμφωνα με τὸ ὁποῖο «κάθε σημαντικὴ κοινωνικὴ μεταρρύθμιση, ἄρα και ἡ ἐκπαιδευτικὴ, γίνεται με μέσο τὴν πάλη τῶν τάξεων»⁵.

Σὲ ἄλλες περιπτώσεις χρησιμοποιοῦνται παραθέματα ἀπὸ διάφορες ὀνομαζόμενες ἀλλὰ και μὴ ὀνομαζόμενες πηγές για νὰ τονισθῆ ἡ σημασία τοῦ ἔργου ἢ τῆς δράσης τοῦ βιογραφουμένου. 'Ο ἀναγνώστης τὰ ἀντιμετωπίζει, ὅπως εἶναι εὐνόητο, με μεγάλη ἐπιφύλαξη, ἐφ' ὅσον δὲν διαθέτει τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα για νὰ κρίνῃ τὴν πηγή. Καὶ φυσικὰ ἀκόμη μεγαλύτερη γίνεται ἡ ἐπιφύλαξη, ὅταν ἡ πηγή δὲν δηλώνεται. Σὲ λήμμα τοῦ ἔκτου τόμου (σ. 288) διαβάζει κανεὶς, π.χ., τὰ ἐξῆς: «Στὸ ἐξωτερικὸ ἔχει γραφῆ γι' αὐτὸν [δηλ. τὸν βιογραφούμενο] ὅτι ἔχει δυνατὴ πρωτοτυπία, ὅτι ἀναζητεῖ τὴν γόνιμη ἀταξία περισσότερο ἀπὸ τὴν ἡρεμὴ τάξη, ὅτι ἓνα ὄριμο ἔνστικτο τὸν ὠθεῖ πρὸς τὸ οὐσιῶδες». 'Εδῶ δὲν χρειάζεται νομίζω κανένα σχόλιο.

Οἱ ἐπὶ μέρους κρίσεις πού ἐκφέρονται ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν λημμάτων (ὑπογραφόμενους ἢ μὴ) για ζῶντα πρόσωπα ἢ ἀπὸ ἄλλους, τῶν ὁποίων οἱ γνώμες παρατίθενται στὰ λήμματα, εἶναι, ὅπως ἀναφέρθηκε, κατὰ κανόνα θετικές. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα για τοὺς ποιητές, πεζογράφους, γλύπτες, ζωγράφους, ἠθοποιούς και μουσικούς. 'Αντίθετα σὲ λήμματα για παλαιότερους πνευματικούς δημιουργοὺς και μάλιστα κορυφαίους (ὅπως π.χ. ὁ Παλαμᾶς και ὁ Παπαδιαμάντης) ἀναφέρονται και ἀρνητικὲς κρίσεις ἀπὸ διάφορους μελετητές. "Ἐτσι ὁμως δημιουργεῖται μία παραπλανητικὴ, θὰ μπορούσε νὰ πῆ κανεὶς, εἰκόνα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας: Τὸ γνωστὸ μυθιστόρημα «Τὸ τρίτο στεφάνι», π.χ., χαρακτηρίζεται στὸ σχετικό λήμμα για τὸν συγγραφέα του (τ. 9_B, σ. 85) ὡς «ἓνα βιβλίον πνοῆς» — για τὰ ἀρνητικὰ του γνωρίσματα (δηλ. τὴν περιθωριακότητα τῶν ἀτόμων πού περιγράφει, τὴν ἀμετροπέπεια ἢ, καλύτερα, τὴν χυδαιολογία του) δὲν λέγεται τίποτε. 'Αντίθετα στὸ λήμμα για τὸν Παπαδιαμάντη (τ. 8, σ. 135-

4. 'Η ἀπορία τοῦ ἀναγνώστη μεγαλώνει ὅταν διαβάζῃ ἀπὸ τὴν μιά μεριά στὸ λήμμα για τὸν Δ. 'Υψηλάντη (τ. 9_B, σ. 245), ὅτι ὁ 'Υψηλάντης ἀπαιτοῦσε «νὰ καταργηθῆ κάθε πολιτικὴ ἀρχὴ πού δὲν εἶχε διοριστεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο» και ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸ λήμμα για τὸν Α. Οἰκονόμου (τ. 7, σ. 429), ὅτι «τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1821 οἱ πρόκριτοι τῆς "Ἰδρας παρακαλοῦσαν με ἐπιστολὴ τους τὸν 'Υψηλάντη νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν "Ἰδρα και ὅλη τὴν 'Ελλάδα» ἀπὸ ἀνθρώπους ὅπως ὁ Οἰκονόμου, ὁ ὁποῖος ἦταν, ὅπως ἀναφέρεται προηγουμένως, «ψυχὴ και νοῦς τοῦ λαϊκοῦ πολιτεύματος πού εἶχε ἀντικαταστήσει τὴν ἀριστοκρατικὴ ἡγεσία τοῦ νησιοῦ».

5. Στὸ λήμμα για τὸν Παλαμᾶ (τ. 8, σ. 106) διαβάζει κανεὶς τὰ ἐξῆς: «"Ας σημειωθεῖ ὅτι και στὴν ἐθνοκεντρικὴ Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν Κ. Γ. Κασίνη στὸν 11ο λόγο 'ἡ διαλαλούμενη τελικὴ ἐπικράτηση τοῦ σοσιαλιστικοῦ ἰδανικοῦ'». 'Ελάχιστα σαφές και πολὺ προβληματικὸ παράθεμα.

136), τρεις από τις πέντε στήλες του περιλαμβάνουν τὰ ἐπικριτικά σχόλια διαφόρων μελετητῶν⁶.

5. Ἐπιλογή καὶ ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν

Ἡ ἐπιλογή καὶ ἡ ἀκρίβεια τῶν παρεχομένων στὰ διάφορα λήμματα πληροφοριῶν ἐξαρτᾶται, κατὰ κύριο λόγο, ἀπὸ τὴν κρίση τῶν συγγραφέων τους, δηλ. τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αὐτοὶ χρησιμοποίησαν τὶς πηγές, τὰ σχετικά ἔργα ἄλλων μελετητῶν καὶ ἐνδεχομένως τὰ δικά τους. Ἐπειδὴ ἡ κριτικὴ παρουσίαση αὐτῆς τῆς ἐργασίας εἶναι ἐδῶ γιὰ πολλοὺς λόγους ἀδύνατη, θὰ περιορισθῶ σὲ μερικὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα δείχνουν τὴν ἀναγκαιότητα ἐνὸς τέτοιου ἐλέγχου.

(α) Στὸ λῆμμα γιὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο γράφεται ὅτι τὸ κοινὸ τῶν Θεσσαλῶν τὸν ἀναγνώρισε «ἄρχοντά» του καὶ «ἡγεμόνα τῆς Συμμαχίας τῆς Κορίνθου», «τὸ συνέδριο τῶν Ἀμφικτιόνων στὶς Θερμοπύλες τοῦ πρόσφερε τὴν ἡγεμονία τῶν Ἑλλήνων» (τ. 1, σ. 141). Ἐδῶ καὶ ὁ μὴ εἰδικὸς ἀναγνώστης καταλαβαίνει ὅτι εἶναι ἀδύνατο οἱ Θεσσαλοὶ νὰ ἀναγνωρίσουν τὸν Ἀλέξανδρο καὶ ἡγεμόνα τῆς Συμμαχίας τῆς Κορίνθου καὶ διερωτᾶται, σὲ τί διέφερε αὕτη ἡ «ἡγεμονία» ἀπὸ τὴν «ἡγεμονία τῶν Ἑλλήνων» ποὺ κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦ λήμματος τοῦ πρόσφεραν οἱ Ἀμφικτιόνες στὶς Θερμοπύλες. Τὸ ὀρθὸ εἶναι βέβαια ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἀναγνωρίσθηκε ἀπὸ τοὺς Θεσσαλοὺς «ἄρχων», ὅπως καὶ ὁ πατέρας του, ἀπὸ τοὺς Ἀμφικτιόνες προστάτης τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν καὶ ἀπὸ τὴν Συμμαχία τῆς Κορίνθου, ποὺ εἶχε ἰδρύσει τὸ 337 π.Χ. ὁ Φίλιππος, τοῦ ἀνατέθηκε, ὅπως καὶ σ' αὐτόν, ἡ ἡγεσία τῶν δυνάμεών της.

(β) Τὸ ὅτι τὸ 335 π.Χ. γίνονται στὶς Αἰγές «Μακεδονικοὶ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες» ποὺ παρακολούθησε ὁ Ἀλέξανδρος (τ. 1, σ. 141) εἶναι ἀκατανόητο.

(γ) Τὸ νὰ ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος κατὰ δύο ἄλλες ἐκδοχὲς «πέθανε ἀπὸ ὑπερβολικὴ οἰνοποσία ἢ δηλητηρίαση ἀπὸ φάρμακο ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε προμηθεύσει στὸν παραγκωνισμένο ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ἀντίπατρο καὶ ποὺ ἐκεῖνος τὸ εἶχε στείλει στὴν Βαβυλώνα μὲ τὸν γιό του τὸν Κάσσανδρο (ὅπως διέδωσε ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα ἡ Ὀλυμπιάς)» καὶ νὰ χαρακτηρίζονται οἱ ἐκδοχὲς αὐτὲς ἀπὸ τὴ μὴ μεριὰ ὡς «ὄχι ἀληθοφανεῖς», ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμως ὡς «σημαντικὲς, ποὺ στηρίζονται σὲ ἀρχαῖες μαρτυρίες καὶ ὑποστηρίζονται ἀπὸ ἀρκετοὺς νεώτερος ἱστορικοὺς» (τ. 1, σ. 148) καὶ ἔλλειψη ἱστορικῆς κριτικῆς δείχνει καὶ σύγχυση προκαλεῖ.

(δ) Ἄστοχο εἶναι ἐξ ἄλλου νὰ λέγεται ὅτι ὁ Μ. Ἀλέξανδρος διέθετε ἐκτὸς ἀπὸ προσωπικὴ γοητεία καὶ δυνατὴ θέληση καὶ «σοβαρότητα» (τ. 1, σ. 140), ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς ἔζησε ὡς «Πέρσης σατράπης» (τ. 4, σ. 53), ἢ στὸ λῆμμα γιὰ τὸν Κίμωνα (τ. 4, σ. 373) νὰ παρατίθεται τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα (καὶ ἀνυπόστατο) σχόλιο ὅτι ὁ Ἀθηναῖος πολιτικὸς «εἶχε ἐρωτικὸ δεσμὸ μὲ τὴν ἑτεροθαλῆ ἀδελφὴ του Ἑλληνίκη καὶ τὴν εἶχε παντρευτεῖ».

6. Σχέση μὲ ἄλλες ἐγκυκλοπαίδειες

Ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή τῶν πληροφοριῶν, ἀλλὰ ὡς ἓνα ὀρισμένο βαθμὸ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή τῶν λημμάτων, θὰ ἔπρεπε καὶ θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ γίνη

6. Καὶ ὁ μὴ εἰδικὸς ἀναγνώστης ἀπορεῖ γιατί τὸ λῆμμα δὲν ἐγράφη ἀπὸ τὸν Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο, ὡς γνωστόν, προέρχεται ἡ τελευταία (κριτικὴ) ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη.

σύγκριση με τις παλαιότερες, ελληνικές και ξένες, έγκυκλοπαίδειες. "Όσον άφορᾶ μάλιστα τὴν παρουσίαση τῶν κορυφαίων πολιτικῶν προσωπικοτήτων τῆς ιστορίας μας, ιδιαίτερα τῆς νεώτερης, μία τέτοια σύγκριση με ἄλλες ἑλληνικές ἑγκυκλοπαίδειες εἶναι ἀναγκαία, ἐφ' ὅσον οἱ ἑγκυκλοπαίδειες, μαζί με τὰ σχολικά ἑγχειρίδια, ἀποτελοῦν στὸν τόπο μας ἕνα ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικούς παράγοντες διαμορφώσεως τῆς ιστορικῆς συνειδήσεως. Ὡστόσο καὶ αὐτὴ ἡ σύγκριση δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἐδῶ, γι' αὐτὸ θὰ περιορισθῶ σὲ μερικὲς παρατηρήσεις με βάση λίγα μόνον παραδείγματα.

(α) Σὲ λήμματα γιὰ πρόσωπα ποὺ ἔδρασαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ δὲν εἶναι πολὺ γνωστά, οἱ σχετικὲς πληροφορίες ἔχουν ληφθῆ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ἄρθρα τῆς γερμανικῆς *Realencyclopädie*, χωρὶς ὥστόσο αὐτὸ νὰ σημαίνει μηχανικὴ μεταφορὰ τους (βλ., π.χ., τ. 1, σ. 9 λ. Ἐριστομένης, σ. 21 λ. Ἐρίστων).

(β) Τὰ λήμματα γιὰ προσωπικότητες παλαιότερων ἐποχῶν εἶναι κατὰ κανόνα, σὲ σύγκριση πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τῆς *Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας*, συντομότερα καὶ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις πιὸ εὐληπτα. Ἐφ' ὅσον ὁμως πρόκειται νὰ ἐκδοθῆ καὶ ἡ λεγόμενη *Θεματικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, μπορεῖ νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι θὰ ὑπάρξουν ἀρκετὲς ἐπικαλύψεις καὶ ἐνδεχομένως ἀντιφάσεις (ἂν τὰ σχετικὰ λήμματα τῆς *Θεματικῆς* γραφοῦν ἀπὸ ἄλλους συγγραφείς). Π.χ., τὸ λῆμμα γιὰ τὸν Κ. Μάρξ (τ. 6, σ. 61-62, σὲ 10 στῆλες) περιέχει ἀναφορὲς (ἀνεπαρκεῖς ὁμως) καὶ στὸν Μαρξισμό, ἐνῶ στὴν *MEE* ὑπάρχει (πολὺ σωστὰ) ξεχωριστὸ λῆμμα, γραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο συγγραφέα.

(γ) Ἀπὸ μία —ἀναγκαστικὰ ὄχι πλήρῃ— ἀντιπαραβολὴ τῶν λημμάτων ὀρισμένων τόμων τοῦ παρόντος *Λεξικοῦ* μετὰ τὴν *MEE* καὶ τὴν *Encyclopaedia Britannica* προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι λείπουν προσωπικότητες παλαιότερων ἐποχῶν ποὺ ἔδρασαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο (καὶ βιογραφοῦνται στὴν *MEE*) ἀλλὰ καὶ ἄλλες ἀπὸ διάφορες χῶρες τῆς Εὐρώπης ποὺ βιογραφοῦνται τόσο στὴν *MEE* ὅσο καὶ στὴν *Encyclopaedia Britannica* ἢ μόνο στὴν δεύτερη⁷. Οἱ ἐλλείψεις αὐτὲς ὀφείλονται προφανῶς στὴν πρόθεση νὰ ἐξοικονομηθῆ χῶρος γιὰ τὴν παρουσίαση τῶν συγχρόνων προσωπικοτήτων, ξένων καὶ ιδιαίτερα ἑλληνικῶν. Ὡστόσο καὶ ἐδῶ διαπιστώνονται, ὅπως ἀναφέρθηκε, σημαντικὲς ἐλλείψεις.

(δ) Συγκριτικὴ μελέτη τῶν λημμάτων γιὰ κορυφαῖες προσωπικότητες τῆς νεώτερης πολιτικῆς ιστορίας μας (Χ. Τρικούπη, Δ. Γούναρη, Ε. Βενιζέλο) στὴν *MEE* καὶ στὸ παρὸν *Λεξικὸ* δείχνει σημαντικὲς διαφορὲς τόσο ὡς πρὸς τὶς πληροφορίες, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὶς κρίσεις. Κατὰ τὴν γνώμη μου στὸ δεύτερο διαφαίνεται μία πολὺ πιὸ ἔντονη ἐπίδραση τῆς πολιτικῆς ἐπικαιρότητας στὴν σύνθεση τῶν λημμάτων ἀπ' ὅσο στὴν πρώτη.

7. Ἡ οἰκονομία τοῦ ἔργου

Κύριο —καὶ μόνο— κριτήριό τῆς οἰκονομίας τοῦ ἔργου θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι κατὰ τὴν γνώμη μου ἡ (γενικὰ ἀνεγνωρισμένη) σημασία τοῦ ἔργου (ἢ τῆς δράσης) τῶν βιογραφουμένων προσώπων. Εὐνόητο εἶναι βέβαια ὅτι καὶ μετὰ τὸ κριτήριό

7. Ἐτσι, π.χ., στὴν *MEE* καὶ στὴν *Enc. Br.* ὑπάρχει λῆμμα γιὰ τὸν βασιλέα τῶν Μαρκιόμων Μαρβόβοδο, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Κροάτη ποιητὴ Μ. Marulić (1450-1524). Στὴν πρώτη ἐξ ἄλλου ὑπάρχει λῆμμα γιὰ τὸν Ἕλληνα ποιητὴ τῶν χρόνων τῆς Ἀναγέννησης Μ. Μάρουλλο, στὴν δεύτερη γιὰ τὸν Οὐγγρο πολιτικὸ Γ. Martinuzzi (1482-1551), ποὺ λείπουν (καὶ τὰ δύο) ἀπὸ τὸ *Λεξικό*.

αυτό ἡ ἔκταση τῶν σχετικῶν λημμάτων δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι πολὺ μεγάλη, ἐφ' ὅσον στὴν *Θεματικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια* ποὺ πρόκειται νὰ ἐκδοθῆ θὰ περιέχονται ἀρκετὲς ἀπὸ τίς πληροφορίες ποὺ δίνονται στὰ λήμματα αὐτά. Στὸ παρὸν Λεξικὸ φαίνεται ὅμως ὅτι παίζουν ἐξ ἴσου καθοριστικὸ ρόλο καὶ δύο ἄλλα κριτήρια, τὰ ὁποῖα ἐνίοτε παραμερίζουν τὸ πρῶτο: Τὸ ἓνα εἶναι οἱ προτιμήσεις μιᾶς —κατὰ τὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἐκδότη— μεγάλης μερίδας τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ, τὸ ἄλλο τὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον τῶν συγγραφέων τῶν λημμάτων. Ἔτσι ὅμως προκύπτουν δυσαναλογίες, οἱ ὁποῖες σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ξενίζουσιν ἢ ἐνοχλοῦν. Μερικὰ παραδείγματα:

Γιὰ γνωστὸ συνθέτη ρεμπέτικων τραγουδιῶν διατίθεται λῆμμα ποὺ περιλαμβάνει 2,5 στῆλες καὶ μεγάλη φωτογραφία (ἡ ὁποία ἔχει ληφθῆ κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν σχετικῶν συνθέσεων) (βλ. τόμ. 2, σ. 167-168). Τόση ἔκταση ἔχει περίπου ὅμως καὶ τὸ λῆμμα γιὰ τὸν κορυφαῖο κλασσικὸ φιλόλογο U. v. Wilamowitz (ὅπου δὲν ὑπάρχει φωτογραφία). Γιὰ ἄλλους, περισσότερο ἢ λιγότερο γνωστοὺς Ἕλληνας καὶ ξένους ἐρευνητὲς ἀπὸ τίς πνευματικὲς καὶ φυσικὲς ἐπιστῆμες, διατίθενται μόνον 0,5 ἢ 2 (τὸ πολὺ) στῆλες (βλ., π.χ., τ. 1, σ. 68, 221· τ. 2, σ. 291, 390· τ. 8, σ. 129). Ἐξ ἄλλου δὲν καταλαβαίνει κανεὶς, γιὰτί σὲ ἓνα Λεξικὸ ποὺ ἀπευθύνεται στὸ εὐρὺ ἑλληνικὸ κοινὸ (καὶ μάλιστα, κατὰ τὸ εἰσαγωγικὸ του σημείωμα, πολὺ εὐρὺ) τὸ λῆμμα γιὰ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ (τ. 5, σ. 24-25) νὰ ἔχη πέντε στῆλες, ἐνῶ τὰ λήμματα γιὰ τὸν Ἑλβετὸ γλωσσολόγο Φ. Σωσσὺρ (τ. 9_B, σ. 51-53) καὶ τὸν Ρῶσο συνθέτη I. Στραβίνσκι (τ. 9_B, σ. 9-12) περιλαμβάνουν ὀκτώ καὶ ἐννέα στῆλες ἀντιστοίχως. (Στὸν ὑπολογισμὸ αὐτὸν δὲν συμπεριλαμβάνεται ὁ χῶρος ποὺ διατίθεται γιὰ τίς φωτογραφίες.) Ἐπίσης δὲν καταλαβαίνει ὁ ἀναγνώστης γιὰτί τὸ λῆμμα γιὰ τὸν Γαριβάλδη νὰ ἔχη τρεῖς στῆλες (τ. 8, σ. 84, 85), γιὰ τὸν Παζολίνι πέντε (τ. 8, σ. 95, 96). Ὁ Α. Χίτσοκ βιογραφεῖται ἐξ ἄλλου σὲ πέντε στῆλες (τ. 9_B, σ. 446-448), ὅσες ἀκριβῶς διατίθενται γιὰ τὸν Λένιν (τ. 5, σ. 214-215). Γιὰ τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανὸ διατίθενται ὀκτώ στῆλες (τ. 4, σ. 132-134), γιὰ τὸν Μπίσμαρκ ἑπτὰ (τ. 6, σ. 422), γιὰ τὸν Χ. Τρικούπη ἕξι (τ. 9_B, σ. 184-186). Τὸ λῆμμα γιὰ τὸν κορυφαῖο Γερμανὸ κοινωνιολόγο Μὰξ Βέμπερ περιλαμβάνει 2,5 στῆλες (τ. 2, σ. 233) καὶ εἶναι κατὰ μίαν στήλη μικρότερο ἀπὸ τὸ λῆμμα γιὰ τὸν Πέρση σατράπη Τισσαφέρην (τ. 9_B, σ. 141).

Σὲ μερικὰ λήμματα γίνονται ἐξ ἄλλου παραπομπὲς σὲ ἄλλα, τὰ ὁποῖα εἴτε ὑπάρχουν ἀλλὰ φέρονται μὲ ἄλλο ὄνομα ποὺ εἶχε ὁ βιογραφούμενος, εἴτε προφανῶς παραλείφθηκαν. Π.χ., στὸ λῆμμα «Ἐρασμος» (τ. 3, σ. 357) γίνεται παραπομπὴ στίς βιογραφίες τῶν Ἑλληνιστῶν Μελάγχθωνος, Καπνίνωνος, Καμεράριους, Ρενάνους. Ἀπὸ αὐτοὺς βρίσκονται σὲ σχετικὰ λήμματα ὁ πρῶτος καὶ ὁ τελευταῖος· ὁ Καπνίνος βιογραφεῖται στὸ λῆμμα Ρώυχλιν (τ. 9_B, σ. 139), τὸν τρίτο δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ οὔτε στὸ ἐκλατινισμένον του ὄνομα, οὔτε στὸ οἰκογενειακὸ του (Liebhart).

8. *Ἡ εἰκονογράφηση*

“Ὅπως ἀναφέρεται στὸ διαφημιστικὸ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα τοῦ Λεξικοῦ, τὸ Λεξικὸ αὐτὸ εἶναι «τὸ πρῶτο σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο πλήρως εἰκονογραφημένο λεξικὸ βιογραφιῶν». Τὰ βιογραφούμενα πρόσωπα ἀπεικονίζονται κατὰ διάφορους τρόπους: Γιὰ τοὺς ἀρχαίους χρησιμοποιήθηκαν προτομῆς (κυρίως ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα), νομίσματα, ἀνάγλυφα, μενταγιόν, γιὰ τοὺς νεώτερους ζωγραφικὸὶ πίνακες, γιὰ προσωπικότητες τοῦ 19ου καὶ 20οῦ αἰ. φωτογραφίες⁸. Σὲ μικρότερη κλίμακα χρησιμοποιήθηκαν ἐπίσης φωτογραφίες μικρογραφιῶν ἀπὸ χειρόγραφα ἢ εἰκόνων ἀπὸ ψηφιδωτά. Οἱ φωτογραφίες εἶναι ἄλλες ἐγχρωμες, ἄλλες ἀσπρόμαυρες, ἄλλες μικρῆς (π.χ. 0,05×0,07), ἄλλες μεγάλης (π.χ. 0,10×0,15). Σὲ ἀρκετὰ λήμματα λείπει ἡ εἰκονογράφηση, βέβαιον εἶναι ὅμως ὅτι ἡ Σύνταξη τοῦ Λεξικοῦ ἔδωσε ἰδιαίτερη σημασία στὴν εἰκόνα. Στὴν σημερινὴ ἐποχὴ αὐτὸ δὲν ξενίζει.

Ἐκεῖνο ποὺ ξενίζει εἶναι ἡ μεγάλη ἀνομοιογένεια στὴν εἰκονογράφηση. Σὲ πάρα πολλὲς περιπτώσεις ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι δίνεται μεγάλο μέγεθος στὴν φωτογραφία γιὰ νὰ προβληθῆ περισσότερο ἢ προσωπικότητα τοῦ βιογραφουμένου. Ἔτσι ὅμως προκύπτουν ἀνισότητες ποὺ ἐνδεχομένως ὀδηγοῦν τὸν μὴ εἰδικὸ ἀναγνώστη σὲ ἐσφαλμένες κρίσεις, ἰδιαίτερα μάλιστα ἂν τὰ σχετικὰ λήμματα εἶναι γραμμένα μὲ τὸν ἐγκωμιστικὸ τόνον ποὺ ἀναφέρθηκε. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἡ εἰκονογράφηση παραπλανᾷ: Χρησιμοποιοῦνται δηλ. γιὰ σύγχρονα πρόσωπα ἐλαιογραφίες τους, ὅπου αὐτὰ ἀπεικονίζονται λίγο-πολύ σὲ ἐξιδανικευμένη μορφή (βλ., π.χ., τ. 5, σ. 72· τ. 6, σ. 47)⁹. Τὴν αὐθεντικότητα τῆς εἰκονογράφησης μειώνει ἐξ ἄλλου ἢ προτίμηση αὐτοπροσωπογραφίας ἀντὶ φωτογραφίας (βλ. τ. 8, σ. 271) (Picasso) ἢ παραστάσεως τοῦ βιογραφουμένου σὲ νηπιακὴ ἡλικία (τ. 7, σ. 189) (Νέρων). Τέλος δὲν καταλαβαίνει κανεὶς γιὰτί ὁ Ψυχάρης νὰ ἀπεικονίζεται σὲ προτομὴ του (τ. 9_B, σ. 491), ὅπως καὶ ὁ Γερμανὸς ἀρχαιολόγος E. Buschor (τ. 7, σ. 66).

9. *Ἡ διατύπωση*

“Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθῆ, ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς λημμάτων διακρίνεται γιὰ τὸν ἐγκωμιστικὸ —καὶ μάλιστα σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ— τόνον τους. Χαρακτη-

8. Στὴν εἰκονογράφηση ὑπάρχει ἐπίσης μεγάλη ποικιλία στάσεων. Π.χ., πρόκριτος τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας ἀπεικονίζεται σὲ ὥρα ἀνάπαυσης (τ. 5, σ. 575), καθηγητῆς καὶ ἀκαδημαϊκὸς πίσω ἀπὸ ρόλους χειρογράφων (τ. 4, σ. 59), στρατηγὸς τοῦ 19ου αἰ. μὲ ἐπίσημη στολή (τ. 5, σ. 247), πολιτικὸς ποὺ μιλᾷ κατὰ τὴν διάρκεια διαδηλώσεως (τ. 5, σ. 250), ἠθοποιὸς (σὲ μεταμφίεση) κατὰ τὴν διάρκεια τῆς παραστάσεως (τ. 6, σ. 199), ἀνατόμος τοῦ 19ου αἰ. σὲ καρικατούρα (τ. 3, σ. 71), καλλιτέχνης τοῦ θεάτρου σκιῶν μὲ σχετικὴ φιγούρα (τ. 9_B, σ. 352).

9. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν κουβανικὴ ἀφίσα ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀπεικόνιση «τῆς μεγαλύτερης φυσιογνωμίας τῶν ἀριστερῶν ἀνταρτικῶν κινημάτων τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς», τοῦ Τσὲ Γκεβέρα (τ. 3, σ. 92).

ρισμοί όπως: «ο μεγαλύτερος ίσως ποιητής όλων τῶν ἐποχῶν (τ. 7, σ. 189) ἢ «ο μεγαλύτερος ίσως ἠθοποιὸς τοῦ καιροῦ μας» (τ. 7, σ. 435) θὰ ἔπρεπε κατὰ τὴν γνώμη μου νὰ μὴ χρησιμοποιοῦνται, ἔστω καὶ ἂν ἀναφέρονται στὸν Ὅμηρο καὶ στὸν Λ. Ὀλίβιε ἀντιστοίχως. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν ὄχι σαφῆ κρίση γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Μαγιακόφσκι — πού περιέχεται σὲ λῆμμα γιὰ ἄλλο Ρῶσο ποιητὴ— ὅτι δηλ. ὁ Μαγιακόφσκι (τοῦ ὁποίου ὅπως λέγεται στὸ σχετικὸ λῆμμα, «ἀμφισβητήθηκε ἡ ἰδεολογικὴ καθαρότητά») «ἀνέβασε τὴ ρωσικὴ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ποίηση σὲ πρωτόγνωρα καλλιτεχνικὰ καὶ ἰδεολογικὰ ὕψη» (βλ. τ. 7, σ. 177· πρβ. τ. 5, σ. 356). Συχνὰ χρησιμοποιεῖται ἐπίσης ὁ ὅρος «χαρισματικὸς ἡγέτης»: γιὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο (τ. 1, σ. 140), ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν Νάσερ (τ. 7, σ. 166) ὅπως καὶ τὸν Ἀλιβιάδη (τ. 1, σ. 182). Ὁ Μωϋσῆς ὑπῆρξε «μέγας χαρισματικὸς γενάρχη» (τ. 7, σ. 147). Ὁταν στὸ λῆμμα γιὰ τὸν Ρῶσο σκηνοθέτη Σ. Αἰζενστάιν (ὁ ὁποῖος, ὅπως ἀναφέρεται ἐκεῖ, «ἀπαλλαγμένος ὀριστικὰ ἀπὸ τὴν πατρικὴ κληρονομία ἀναγνώρισε ὅτι ἡ Ἐπανάσταση τοῦ πρόσφερε τὸ πολυτιμότερο ἀγαθὸ — τὸν ἔκανε καλλιτέχνη») λέγεται ὅτι τὸ 1941-1945 γύρισε τὴν ταινία «Ἰβάν ὁ Τρομερός», «μια τριλογία γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τοῦ χαρισματικοῦ ἡγέτη καὶ τῆς ἐξουσίας γενικότερα» (τ. 1, σ. 88), ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ συνδέσει τὴν —ἀσαφῆ— πρόταση μὲ τὸν Στάλιν. Ἄλλοῦ βέβαια γίνεται λόγος γιὰ μία σύγχρονη (Ἑλληνίδα) «χαρισματικὴ ἠθοποιὸς» μὲ «πλούσια φυσικὰ προσόντα» (τ. 6, σ. 146). Ὡς «χαρισματικὸς πολιτικὸς ἡγέτης» —τὰ πνευματικὰ καὶ πολιτικὰ προσόντα τοῦ ὁποίου ἔχουν ἀναφερθῆ σὲ ὑπερβολικὸ τόνο προηγουμένως— χαρακτηρίζεται ὁμως καὶ σύγχρονη ἑλληνικὴ πολιτικὴ προσωπικότητα (τ. 8, σ. 148)¹⁰. Μὲ πολιτικὴ σημασία χρησιμοποιεῖται ἐξ ἄλλου συχνὰ καὶ ὁ ὅρος «κίνημα» (τ. 9_β, σ. 449: «πρωτοπόρος τοῦ προοδευτικοῦ κινήματος», σ. 419: «προσωπικότητα τοῦ ἑλληνικοῦ σοσιαλιστικοῦ δημοκρατικοῦ κινήματος καὶ τοῦ ἑαμικοῦ κινήματος τῆς Ἑθνικῆς Ἀντίστασης»)¹¹.

Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἐξ ἄλλου οἱ χρησιμοποιούμενοι ὅροι χρειάζονται ἀπαραίτητως κάποια, σύντομη ἔστω, ἐπεξήγηση: ὅπως, π.χ., «Σαβιλιανὸς καθηγητής» (τ. 9_β, σ. 392) ἢ «μπουλουκτής» (τ. 1, σ. 59). Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὶς ἀναλύσεις τοῦ ἔργου τῶν διαφόρων καλλιτεχνῶν, ζωγράφων ἢ ἠθοποιῶν: π.χ. «οὐλτραϊστικὸ περιοδικό» (τ. 7, σ. 31), «κάτι μεταξὺ τοῦ μπριλλάντε καὶ τοῦ φανταιζίστικου ὕφους» (τ. 4, σ. 36). Ἄλλοι ὅροι ποὺ ἀπαντοῦν στὶς ἀναλύσεις αὐτές, ὅπως «ρολίστας» (τ. 4, σ. 340), ἢ «θεατράνθρωπος» (τ. 7, σ. 13) δὲν εἶναι κατὰ τὴν γνώμη μου δόκιμοι. Ὅτι ἡ μορφή ἐνὸς ἠθοποιοῦ μπορεῖ νὰ εἶναι «σιωπηλὴ καὶ δυνατὴ» τὸ καταλαβαίνει κανεὶς, ὄχι ὁμως καὶ «γῆινη» (τ. 3, σ. 75).

10. Εἶναι ὁ ἴδιος ποὺ ἐγκωμιάζεται ὡς «πρωταγωνιστικὴ προσωπικότητα τοῦ ἀντιστασιακοῦ κινήματος» (βλ., ὁ.π., σμ. 2).

11. Βλ. ἐπίσης τ. 2, σ. 229 (λ. Ἄρης Βελουχιώτης: «ἐκεῖ ἐντάχθηκε στὸ κομμουνιστικὸ κίνημα»), τ. 2, σ. 213: «Στὴν περίοδο αὐτὴ [δηλ. ἀπὸ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1947] ὁ χαρισματικὸς στρατηγὸς Μάρκος ἐξελίχθηκε στὴν πιὸ γνωστὴ μορφή τῆς ἑλληνικῆς ἀριστερᾶς μὲ ἀπήχηση σὲ εὐρύτερους κύκλους διανοουμένων».

Τέλος θά μπορούσε κανείς νά προτείνῃ τὴν διόρθωση ἢ ἐπαναζέταση φράσεων ἢ ὄρων σὲ λήμματα ἄλλων κατηγοριῶν ποῦ ἐγράφησαν ἐκ παραδρομῆς ἢ δὲν εἶναι σαφεῖς στὸν ἀπλὸ ἀναγνώστη. Π.χ., τίτλος «ἀρχικαγκελλάριος» (βλ. τ. 9^B, σ. 22,445) δὲν ὑπάρχει (στὰ ἴδια λήμματα χρησιμοποιεῖται —σωστά— ὁ τίτλος «καγκελλάριος»). Μὲ τὸν ὄρο «μάθημα τῆς ἀρχαίας ἄνω γερμανικῆς» (τ. 9^B, σ. 52) δύσκολα μπορεῖ κανείς νά συνδέσῃ τὸν ὄρο Althochdeutsch. 'Εξ ἄλλου δὲν καταλαβαίνει κανείς πῶς καὶ γιατί ἡ «μητέρα τῆς Μπουμπουλίνας ξαναπαντρεύτηκε τὸ 1786 τὸν πλοίαρχο Δημ. Λαζάρου» (τ. 7, σ. 57). 'Ασφαλῶς ἐννοεῖται ἐδῶ ἡ σύναψη δευτέρου γάμου. Παράλληλα ὑπάρχουν ὅμως καὶ φράσεις τῆς ὁποῖας δύσκολα μποροῦν νά καταλάβουν τόσο οἱ ἀπλοῖ, ὅσο καὶ οἱ εἰδικοί ἀναγνώστες. "Ἐνα παράδειγμα: «"Ἄν ἡ ἔννοια τοῦ καιροῦ θεωρεῖται ἀπὸ αὐτὸν [δηλ. τὸν βιογραφούμενο] ἕνα ἄπαξ ἰδιαίτερο καὶ μοναδικό, ἕνα χωροχρονικό ἀνθρώπινο σημεῖο, ἡ ἔννοια τῆς καιρικότητος νοεῖται ὡς ἐκδήλωση τῆς προθετικότητος τῆς συνειδήσεως καὶ ἀποτελεῖ ἕνα δυναμικὸ συνειδησιακὸ ἄνοιγμα πρὸς τὸν κόσμον, ποῦ ἐπιτυγχάνεται μὲ τῆς καιρικῆς καὶ τῆς χωροκαιρικῆς κατηγορίας» (τ. 6, σ. 288).

Στὸ διαφημιστικὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα τοῦ Λεξικοῦ, ποῦ ἀναφέρεται σὲ ὅλη τὴν 'Ἑλληνικὴ 'Εκπαιδευτικὴ 'Εγκυκλοπαίδεια, λέγεται μεταξὺ τῶν ἄλλων (τόμ. 1, σ. 5), ὅτι «ἡ ἐγκυκλοπαίδεια εἶναι ἀναντίρρητα ὁ πολυτιμότερος συμπαραστάτης τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἀγῶνα του γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ μεγάλου ἀγαθοῦ τῆς γνώσεως» καὶ ὅτι τὴν ἀποστολὴ αὐτὴ θά ἐκπληρώσῃ καλύτερα ἀπ' ὅλες τῆς ἄλλες 'Εγκυκλοπαίδειες ποῦ ἐκδόθηκαν ἢ ἐκδίδονται στὴν 'Ελλάδα ἢ ἴδια. Εἶναι ἕνα «μεγαλόπνοο ἔργο» ποῦ σὲ ἀντίθεση μὲ τῆς ἄλλες «ξενογενοῦς χαρακτήρα» ἐγκυκλοπαίδειες θά μπορέσῃ νά «ικανοποιήσῃ τῆς ἰδιαίτερες γνωστικῆς ἀνάγκες τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαίδευσης καὶ νά ἀναπληρώσῃ τὰ κενὰ τῆς». Δὲν θά ἤθελα νά ἀμφισβητήσω τὴν χρησιμότητα μιᾶς σύγχρονης «ἐλληνικῆς» ἐγκυκλοπαίδειας, νομίζω ὅμως ὅτι οὔτε ἡ νέα 'Εκπαιδευτικὴ —μέρος τῆς ὁποῖας ἀποτελεῖ, ὅπως ἀναφέρθηκε τὸ *Παγκόσμιον Βιογραφικὸν Λεξικόν*— οὔτε καμιὰ ἄλλη μπορεῖ νά ἀναπληρώσῃ τὰ κενὰ τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαίδευσης, καὶ μάλιστα τὸ κατὰ γενικὴ ὁμολογία ἀνησυχητικότερο, δηλ. τὴν ἔλλειψη κριτικῆς σκέψεως. 'Αντίθετα, ἐνδέχεται νά τὸ μεγαλώσῃ.

"Ὅσον ἀφορᾷ τὸ Λεξικό, πρέπει νά σημειωθῇ ἐδῶ καὶ πάλι ὅτι οἱ παρατηρήσεις ποῦ μποροῦν νά γίνουν ἀπὸ ἕναν καὶ μόνον ἀναγνώστη σὲ ἕνα πολύτομο ἐγκυκλοπαιδικὸν χαρακτήρα ἔργο σὲ καμιὰ περίπτωσιν δὲν ἐπιτρέπουν τὴν γενικὴ ἀξιολόγησίν του. 'Ἡ μόνη γενικοῦ χαρακτήρα ἐπισήμανση ποῦ θά μπορούσε νά γίνῃ εἶναι ὅτι παρουσιάζει σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ τὰ προηγούμενα ἐγκυκλοπαιδικὰ ἔργα ποῦ ἐκδόθηκαν στὸν τόπον μας τὴν ἐπίδρασιν ὀρισμένων τάσεων ἢ ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς. 'Απὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀποτελεῖ «ντοκουμέντον» τῆς γενικῆς πολιτιστικῆς καταστάσεως τοῦ τόπου μας (καὶ ἴσως ὄχι μόνον αὐτῆς) καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγον θά κριθῇ καλύτερα ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους.